
KUR'AN'DA ÖZGÜRLÜK VE ÖZGÜRLÜĞE ENGEL DURUMLAR

FREEDOM IN THE QUR'AN AND THE OBSTACLES TO FREEDOM

Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
misik@agri.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9210-4533

Atf Gösterme: IŞIK, Mesut, "Kur'an'da Özgürlük ve Özgürlüğe Engel Durumlar." Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD), Aralık 2023 (13), s. 1-43

Geliş Tarihi:

16 Ekim 2023

Kabul Tarihi:

18 Aralık 2023

©2023 AGİİD
Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Bu makalede insana verilen potansiyellerin daha iyi anlaşılması, onun başıboş bir varlık olmadığı gerçeğinin derinden kavranması ve insan hayatında oldukça önemli olan özgürlük konusunun Kur'an perspektifinden değerlendirilerek modern özgürlük algısının Kur'an'î bir zeminde temellendirilmesi amacı güdülmüştür. Ayrıca içinde yaşadığımız modern çağın insana sunmuş olduğu özgürlük algısı/yanılsaması ile Kur'an'ın insana takdim ettiği gerçek özgürlük arasındaki derin farkın gözler önüne serilerek Allah'ın insana bahsettiği hakiki hürriyetin ve gerçek saadet projesinin önemine vurgu yapılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde böyle bir konunun çalışılmadığı tespit edilerek özellikle modern insanın zihin dünyasında revaçta olan özgürlük konusunun ilahi rehber olan Kur'an'a göre ele alınmasının günümüz insanına farklı bir ufuk açacağı ümit edilmiştir. Nitekim insanların karanlıklardan aydınlığa çıkarılması maksadıyla peyder pey tenzil buyurulan ve insanların rableriyle ve canlı cansız çevreleriyle sağlıklı bir ilişki biçimini kurlmalarını temin ederek onların dünya ve ahiret saadetini sağlayan hayat kitabı Kur'an'da, insanın ne denli özgür olduğu, özgürlüğünün niteliği ve genel çerçevesi hakkında yeterli ve sağlıklı bir bilgiye ulaşmak mümkündür. Bu sebeple çalışmada insanın gerek dünya gerekse ahiret hayatıyla alakalı sağlıklı düşünmesinin önünde engel teşkil eden başta küfür, şirk, haset, öfke, ırkçılık, cimrilik, günah, başkaları tarafından kınanma korkusu, önyargı, kötü dost, hırs, vesvese, dünya sevgisi, gelenekler ve kibir konuları Kur'an'a göre incelenmiştir. Günümüzde özgürlük yer yer ibâhiyye/sorumsuzluk ile eşdeğer olarak kullanılabilir. Buna karşılık çalışmanın neticesinde özgürlüğün insanın öncelikle kendisini yoktan var edip türlü nimetlerle yaşamını sağlamlasına olanak sunan rabbine karşı görev ve sorumluluğunun bilincinde olup kendi özünü, hemcinsleriyle ve kendisi için yaratılmış olan kâinatla uyum ve ahenk içinde yaşamayı yani çevresine karşı son derece duyarlı ve sorumlu davranması şeklinde tarif edilebileceği ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Özgürlük, Hürriyet, Özgür İrade, Tercih.

Abstract: In this article, the aim is to better understand the potentials given to humans, to deeply comprehend the fact that they are not an autonomous being, and to base the modern perception of freedom on a Qur'anic basis by evaluating the issue of freedom, which is very important in human life, from the perspective of the Qur'an. In addition, the importance of the true freedom and true happiness project that God has given to humans has been emphasized by revealing the deep difference between the perception/illusion of freedom that the modern age we live in offers to humans and the real freedom that the Quran offers to humans. As a result of the research, it was determined that such a subject had not been studied, and it was hoped that addressing the issue of freedom, which is especially popular in the mental world of modern people, according to the Quran, which is the divine guide,

would open a different horizon for today's people. As a matter of fact, in the Qur'an, the book of life, which was revealed gradually in order to bring people from darkness to light, and which ensures happiness in this world and the hereafter by ensuring that people establish a healthy relationship with their Lord and their living and non-living environment, it is written about how free a person is, the nature and general framework of his freedom. It is possible to obtain sufficient and reliable information. For this reason, in this study, the subjects that prevent people from thinking healthy about both worldly and afterlife are swearing, polytheism, envy, anger, racism, stinginess, sin, condemnation of others, prejudice, bad friends, ambition, delusion, love of the world, traditions and arrogance. It was examined according to the Quran. Nowadays, freedom can sometimes be used as equivalent to irresponsibility. On the other hand, as a result of work, freedom means that a person lives in harmony and harmony with himself, his fellow humans and the universe created for his life, being aware of his duty and responsibility towards his Lord, who first creates himself from nothing and enables him to live with various blessings, that is, he acts extremely sensitive and responsible towards his environment. It has been stated that it can be described.

Keywords: Tafsir, Freedom, Liberty, Free Will, Choice.

GİRİŞ

Akıl cevheriyle mücehhez,¹ düşüncelerini dile getirme nimetine mazhar,² tercihte bulunma yetisine sahip³ ve tercihlerinden sorumlu olan değerli varlık⁴ mükellef insan⁵ için meşru ve belli sınırlar çerçevesinde özgün kararlar alabilmek ve istediği tercihlerde bulunmak anlamına gelen özgürlük onun varlığı için hayati bir öneme sahiptir. Nitekim insanın en ayırıcı vasfı düşünen ve tercihte bulunan bir varlık olarak yapıp ettiklerinin sorumluluğunu üstlenebilmesidir.⁶ İnsan dışındaki varlıklar, düşünme ve seçim yapabilme yetisine sahip olmadığı gibi yapıp ettiklerinden de sorumlu tutulmazlar.⁷ Çünkü düşünmek ve tercihte bulunmak sorumluluk gerektirir. İnsana diğer canlılardan ve varlıklardan farklı olarak verilen düşünme ve tercihte bulunabilme imkânı, sorgulanmayı ve yaptıklarının sorumluluğunu yüklenmeyi de beraberinde getirir.⁸ Nitekim hayatın her alanında ve aşamasında insanın

¹ el-Bakara 2/269.

² er-Rahmân 55/4; Faruk Vural, "Kur'ân-ı Kerîm Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü", *EKEV Akademi Dergisi* 63 (31 Ağustos 2015), 69-92.

³ el-İnsân 76/3; Yûnus 10/108; el-İsrâ 17/15; en-neml 27/92; ez-Zümer 39/41; el-Kehf 18/29.

⁴ el-İsrâ 17/70.

⁵ el-Kıyâmet 75/36; el-Mülk 67/2; ez-Zâriyât 51/56; Hûd 11/7; el-Kehf 18/7; İsmail Raci Faruki, *Tevhid Düşünce ve Hayata Yansımaları*, çev. Ejder Okumuş (İstanbul: Mahya yayıncılık, 2017), 30-31.

⁶ Âl-i İmrân 3/182.

⁷ ez-Zâriyât 51/56; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1999), 30/733.

⁸ Friedrich A. Von Hayek, *Özgürlüğün Anayasası*, çev. Yusuf Ziya Çelikkaya (Ankara: Bigbank, 2013), 123.

imkân ve yetileri arttıkça görev ve sorumlulukları da artmaktadır.⁹ Diğer bir ifadeyle imkanlar ile sorumluluklar doğru orantılı olup insan yaşamında belli bir denge halinde yer alır. Bu sebeple insanın, bu dengeyi gözetebildiği ölçüde, düşünme melekesinin ve özgürlük nimetinin sorumluluklarını yerine getirdiği söylenebilir.

İnsanlık tarihine bakıldığında insana verilen tercihte bulunma imkân ve yeteneğinin onun sorumlu bir varlık olması sonucunu doğurduğu aşikardır. Nitekim meleklerle Hz. Adem'e saygı secdesinde bulunmaları emrinin verilmesi onun tercih hakkına sahip ve yapıp ettiklerinin sorumluluğunu yüklenen bir varlık olarak yaratılmasından kaynaklandığı söylenebilir.¹⁰ Genel olarak hayvanlar ile melekler arasında orta bir yerde bulunan insanın kendisine verilen seçme ve tercih hak ve potansiyelini yerli yerinde kullanması sonucunda meleklerden daha üstün bir makama getirilebileceği,¹¹ tam aksine kendisine bir imtihan olarak verilen seçme ve tercihte bulunma yetisini yersiz ve uygunsuz olarak kullanması neticesinde ise hayvanlardan daha aşağı bir konumda olacağı Kur'an ayetlerinde açıkça anlaşılmaktadır.¹² Bu sebeple insanı hayvanlardan ayıran ve meleklerden faziletli bir makama çıkarabilen, insana verilen seçme ve tercihte bulunma melekesini, kendisini tanımak ve kendisine kulluk yapmak için yaratıp¹³ bu imtihan alanı olan dünya hayatına¹⁴ gönderen rabbinin emir ve yasaklarına uygun bir biçimde kullanması olduğu söylenebilir.¹⁵ Diğer bir ifadeyle insanın kendi tercihi ve seçimi olarak rabbine kaliteli bir kulluk hizmeti sunması, onu diğer varlıklardan üstün kılarak kendi hemcinsleri arasından sıyrılarak yüksek bir mertebeye ve önemli bir konuma çıkmasına vesile olmaktadır.¹⁶ İnsan gerek biyolojik gerekse zihni melekeleri bakımından yaratıkların çoğundan üstün olup¹⁷ son derece donanımlı bir varlık olarak yaratılmıştır.¹⁸ Böylesine mükemmel bir sistemde ve kompleks bir yapıda yaratılan

⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 3/505.

¹⁰ el-Bakara 2/34; el-A'râf 7/11; el-İsrâ 17/61.

¹¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-besît*, thk. Komisyon (İmâdetu'l-Behsi'l-İlmî, 2009), 13/405.

¹² el-A'râf 7/179.

¹³ ez-Zâriyât 51/56.

¹⁴ Âl-i İmrân 3/14; el-En'âm 6/32.

¹⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 23.

¹⁶ el-Hucurât 49/13.

¹⁷ el-İsrâ 17/70; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Ebû Hayyân, *el-Behru'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1999), 7/84-86.

¹⁸ el-İnsân 76/2; et-Tîn 95/4; el-Alak 96/5; en-Nahl 16/78; el-Müminûn 23/78; es-Secde 32/9; el-Mülk 67/23.

insanın kendisine verilen imkanları yerli yerinde kullanması¹⁹ ve kendisinden beklenen manevi başarı basamaklarını çıkması istenmektedir.²⁰ Bu durum insanın özgür olarak ve özüne uygun davranarak²¹ kendi ruh ve beden sağlığını koruması için, dünya ve ahiret saadetini temin etmek maksadıyla sağlıklı tercihlerde bulunması ve kendi lehine birtakım özel kararlar almasının ne kadar hayati bir hak ve sorumluluk olduğunu ortaya koymaktadır.

İnsanın tercih/seçme yetisi ve hakkı, sadece kendisini en güzel kıvamda²² ve birçok varlıktan üstün olarak²³ yaratan rabbine karşı aldığı karar ve takındığı tutum ve yaptığı davranışlarında değil; aynı zamanda günlük basit karar ve davranışlarında ve sosyal bir varlık olarak içinde doğup büyüdüğü canlı ve cansız çevresiyle ilişkilerinde de oldukça büyük önem arz etmektedir. Zira insan tercih ve davranışlarının sonucunda çevresiyle belli bir ilişki biçimini oluşturur. Diğer bir ifadeyle insanın tercih ve seçimleri günlük en basitten en karmaşık karar alma süreçlerinde ve ilişki kurma biçimlerinde aktif ve etkin bir rol oynamaktadır. Bu yönüyle birçok maddi ve manevi donanıma sahip ve pek çok imkanlarla donatılmış değerli varlık insan²⁴ için özgürlük oldukça hayati bir önemi haizdir.

Özgürlüğün Anlamı ve Mahiyeti

Özgürlük “gerçek, hakiki, has, kan bağıyla bağlı olan, üveyin karşıtı, arı duru, saf, halis, içine yabancı madde karışmamış, asıl, zübde, zati, kendi ve iç” anlamlarına gelen öz²⁵ kelimesi ile “bol, verimli, akan, fışkıran ve güçlü” anlamlarına gelen gür²⁶ kelimelerinin birleşiminden meydana gelen kalıplaşmış bir ifadedir. Özgür ise “içten gelen gürlük, güçlü, kuvvetli kimse, davranış ve düşüncelerinde herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya ve şarta bağlı olmayan, başka bir yönetime bağlı olmayan, bağımsız, hür (ulus, ülke), tutuklu olmayan,

¹⁹ en-Nahl 16/12, 14, 78; el-Müminûn 23/78; es-Secde 32/9; el-Mülk 67/23; el-Bakara 2/164; İbrâhîm 14/32, 33; el-Enbiyâ 21/79; el-Hac 22/36, 37, 65; Lokmân 31/20, 31; Sâd 38/18; ez-Zuhuf 43/13; el-Câsiye 45/12, 13.

²⁰ ez-Zâriyât 51/56; el-Bakara 2/21; en-Nisâ 4/14, 69; Nûr 24/52; el-Ahzâb 33/71.

²¹ er-Rûm 30/30; Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehâte (Beyrût: Dâru İhyâi Turâs, 2002), 3/413.

²² el-İnsân 76/3.

²³ el-İsrâ 17/70.

²⁴ el-Mülk 67/23; el-Bakara 2/164; İbrâhîm 14/32, 33; el-Enbiyâ 21/79; el-Hac 22/36, 37, 65; Lokmân 31/20, 31.

²⁵ Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 1865; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde*, ed. Ahmet Topaloğlu (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2005), 2469.

²⁶ Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Yazar Yayınları, 2014), 653.

serbest, başkasının kölesi olmayan, siyasi bir güç tarafından denetlenmeyen, engellenmeyen” anlamlarına gelmektedir.²⁷

Herhangi bir kelimenin anlamsal sınırlarının tam olarak çizilip kavranması için onun eş anlamları ile zıt anlamlarının iyi bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple birinin hâkimiyeti altında bulunan ve özgürce hareket edemeyen kimse anlamındaki köle;²⁸ savaşta düşman eline düşen kimse anlamındaki tutsak ve esir sözcüklerinin bilinmesi özgürlük kelimesinin anlam sınırlarının daha iyi çizilmesi ve bu kelimenin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Nitekim Türkçede herhangi bir kısıtlamaya, şarta ve zorlamaya bağlı olmadan davranabilen, istediği gibi karar verip dilediği gibi hareket edebilen, serbest ve yasal hakları ve toplum kuralları çerçevesinde, hiçbir baskı altında bulunmadan istediği gibi davranma hakkına sâhip manasındaki “hür” kelimesi, özgür sözcüğüyle eşdeğer bir kullanıma sahiptir. Türkçede her ne kadar tam karşılığı olmadığı öne sürülse de hürriyet,²⁹ bağımsızlık ve özgürlük kelimeleri birbirinin yerine kullanılan eş anlamlı sözcükler olup zıt anlamları esaret, tutsaklık ve kölelik sözcükleridir. Ayrıca hür, bağımsız ve özgür kelimeleri de anlamdaş olup bunların karşıtları ise tutsak, köle ve esir kelimeleridir. Bunların arasında hürriyet kelimesi, hür sözcüğünün isim formu olup Arapçadan Türkçeye geçmiştir.³⁰ Kur’an’da da “her türlü bağdan azade” anlamında “muharrara” şeklinde kullanılmıştır.³¹ Ayrıca içinde yaşadığımız teknoloji çağında sıklıkla kullanılan teknoloji bağımlılığı veya madde bağımlılığı için kullanılan “bağımlılık” sözcüğünün de kölelik, esaret ve tutsaklık kelimeleri ile yakın anlam ilişkisine sahip olduğu söylenebilir.³²

Kur’an’a göre insanı bağlayan, insanın hakiki özgürlüğünü elde etmesine ket vurarak onu kendi öz benliğinden koparan kendi özünü bile unutturup onu sorumsuz kılıp duyarsızlaştıran; aynı zamanda bin bir türlü bağla bağlı bağımlı bir varlık haline getiren birçok tehdit ve tehlike söz konusudur. Kur’an’ın genel perspektifinden bakıldığında özgürlüğün; kulun kendine, istek ve arzularına, heva ve hevesine, atalarına, dünyaya ve zevklerine, şeytana, hemcinsleri olan insanlara veya herhangi bir sisteme ve ideolojiye bağımlı, köle, esir ve tutsak olmaktan kurtulup yalnızca tek ve eşsiz olan Allah’a bütün

²⁷ Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 1869; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 1365.

²⁸ Metin Yurtbaşı, *Çağdaş Türkçe Sözlük* (İstanbul: Excellence Publishing, 2013), 243.

²⁹ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 1365.

³⁰ Hamza Ermiş, *Arapça’dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü* (İstanbul: Ensar, 2014), 195.

³¹ Âl-i İmrân 3/35; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuh*, thk. Abdulcelil Abdeşelbî (Beyrût: ‘Âlemu’l-Kutub, 1988), 1/401.

³² Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 226.

benliğiyle kayıtsız şartsız olarak teslim olup onun için yaşaması ve onun emir ve yasaklarına tam bir teslimiyet duygusuyla bağlı olması olduğu söylenebilir.³³ İnsanın hayatında aldığı her bir karar ve sergilediği her bir tutum ve davranışının asıl müsebbibi olarak Allah'ın rızasını ve hoşnutluğunu en büyük hedef telakki edip³⁴ ilahi talimatlar ekseninde hayatını şekillendirmesidir.³⁵ Öyle ki yaşamının temel hedefi; hayatı, ölümü, namazı ve bütün ibadetleri Allah için olacak derecedeki üstün kulluk kıvamına ulaşması çabasıdır.³⁶ Bu kulluk kalite ve kıvamını elde eden mümin birey, Allah'ın boyasıyla boyanıp³⁷ adeta Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmaya başlar.³⁸ Allah'ın rızasına, hoşnutluğuna ve yakınlığına mazhariyet onun için en büyük kazanç ve nihai hedef haline gelir.³⁹ Bu kimse Allah ile arasına girebilecek maddi ve manevi her engeli bir bir aşarak Allah'ı anmanın huzur ve mutluluğuna ulaşmaya çalışır.⁴⁰ Bu bahtiyar kimse alıp verdiği her bir nefeste tevhid düşüncesini içselleştirir ve bütün hücreleriyle tevhid inancını derinden hissederek yaşamaya başlar.

Özgürlük kişinin masivayı yani Allah'tan başka her şeyi terk etmesi, nefsanî istek ve arzularından sıyrılması, kendisini tamamıyla Allah'ın emirlerine vermesi ve kayıtsız şartsız teslimiyet elbisesini giymesi demektir.⁴¹ Diğer bir ifadeyle gerçek özgürlük, bütün dünyevi bağlardan kurtularak Allah'a tam anlamıyla bağlanıp kulluk etmektir.⁴² Allah'a gerçek anlamda kulluk yapıldığında kişi kendisini sınırlayan her türlü bağdan azade olur.⁴³ Diğer bir tarife göre ise gerçek özgürlük, tam bir fakirlik yani Allah'tan başka hiçbir şeye/kimseye ihtiyaç duymama ve halini kimseye şikâyet etmeme durumudur.⁴⁴ Bu yönüyle özgürlük, yalnızca Allah'a muhtaç olma şuurunun en büyük zenginlik olduğu, halinden razı olmanın iman ve teslimiyetin özü olduğu; diğer taraftan halinden şikâyet etmenin haşa Allah'ı

³³ el-Enâm 6/79, 161, 162; Âl-i İmrân 3/67, 174; el-Bakara 2/112; en-Nisâ 4/125; Yûnus 10/9; Lokmân 31/22.

³⁴ el-Bakara 2/272; er-Rûm 30/39; el-Leyl 92/20.

³⁵ el-A'râf 7/157, 158; Muhammed 47/3; el-Bakara 2/121.

³⁶ el-Enâm 6/162.

³⁷ el-Bakara 2/138.

³⁸ el-Kasas 28/77.

³⁹ el-Leyl 92/20.

⁴⁰ er-Ra'd 13/28, 29.

⁴¹ Seyyid Şerîf el-Cürânî, *Kitabu't-ta'rîfât*, thk. Komisyon (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 86; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), 176.

⁴² Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 4/388; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 223-224.

⁴³ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmud-Mahmud b. Şerif (Kâhîre: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 2/371.

⁴⁴ el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 3/284; Mustafa Çağrı, "Hürriyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 03 Temmuz 2023), 502-505.

kullarına şikâyet etmek gibi büyük bir kusur anlamına gelebileceği bilincine sahip olmaktır.⁴⁵ Dahası özgürlük, insanın şeytani ve nefsanî istek ve arzularının farkında olup, bunları kontrol altına alarak, kendisini bunların olumsuz etkilerinden koruyabilmesi demektir.⁴⁶ Denilebilir ki gerçek özgürlük/hürriyet zikredilen bu hususlardaki manevî kıvam ve olgunluğa ulaşmaktır.

Özgürlük insan yaşamı için vazgeçilmez bir değere sahip olduğu halde birçok insanın, farkında olmadan ondan ürküp uzak durduğunu söylemek mümkündür. Nitekim özgürlük korkusu, birçok insanın yaşadığı yoğun bir duygu olup insanı, bu duyguya iten asıl etmenin yapıp ettiklerinin hesabını vermek istememesi ve sorumluluğundan kaçma eğilimi olduğu söylenebilir.⁴⁷ Bu sebeple insanların çoğu, kendilerini birçok şeye bağlayarak bağımlı hale getirmektedirler.⁴⁸ Denilebilir ki bağımlılığın en önemli sebeplerinden biri de insanın sorumluluktan kaçması eğilimi sonucunda, iç dünyasında duyduğu derin bir kaygı ve korkudur. Nitekim özgür olmak, özgün kararlar alacak sağlam bir iradeyi ve alınan kararların sorumluluklarını yüklenecek güçlü bir kişilik özelliğine sahip olmayı gerektirmekte olduğu için birçok insan, buna cesaret edememektedir.⁴⁹ Bu sebeple insan, başkalarının kararlarını uygulamaya, başkalarının önerdiği yaşam tarzını yaşamaya ve sorgulamadan hayatında birçok nesneye bağlı ve bağımlı hale gelebilmektedir. Nitekim alışılmış hayat tarzını veya oluşmuş köklü alışkanlıkları ve derin bağımlılıkları terk etmek olan özgürlük, özgün kararlar alıp bu kararların sorumluluğunu yüklenmesi, bütün bir zihin dünyasının değiştirilmesi ve buna bağlı olarak yaşam tarzının ve en köklü alışkanlıkların tek tek değiştirilmesi anlamına gelmektedir.⁵⁰ Nitekim tarih boyunca tevhid elçilerine “Sizin yüzünüzden uğursuzluğa

⁴⁵ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*, çev. Şefik Can (İstanbul: Ötüken, 2022), 1/15; el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2/430-431; Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kaynakları* (Ankara: Otto, 2017), 92-98; Kemal Sayar, *Özgürlüğün Baş Dönmesi* (İstanbul: Timaş Yayınları, ts.), 101.

⁴⁶ el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 3/284; Süleyman Uludağ, *Hayata Sûfî Gözüyle Bakmak* (İstanbul: Dergâh, 2017), 336-340; Abdurrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 202-203; Erich Fromm, *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*, çev. Yurdanur Salman - Nalan İçten (İstanbul: Payel yay, 1994), 120-125; Hasan Eker, *Ahret Bilinci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 38-39; Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan* (İstanbul: Timaş, 2018), 40; Osho, *Özgürlük: Kendin Olma Cesareti*, ed. Amrit Sangeet (İstanbul: Ganj Kitap, 2005), 163-178; Erich Fromm, *Sahip Olmak Ya Da Olmak*, çev. Arıtan Aydın (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1997), 293.

⁴⁷ el-Kıyâmet 75/3-6, 36-40. ;Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 122; Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış: Faşizm, Demokrasi ve Özgürlük Üzerine*, çev. Şemsa Yeğin (İstanbul: Say Yay., 2015), 155, 195-196.

⁴⁸ Doğan Cüceloğlu, *Gerçek Özgürlük* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015), 95-100.

⁴⁹ Hayek, *Özgürlüğün Anayasası*, 123-124.

⁵⁰ Buhârî, *İmân* 4-5

uğradık ve sizi taşılayacağız.”⁵¹ gibi verilen tepkiler bunun bir örneğidir. Denilebilir ki özgürlük korkusu diğere bir ifadeyle kölelik arzusu ve sevdası insanların tüm benliklerine sinmiş olup gerekli değışimi yapma cesaretini sergilemekte yeterli irade ve cesareti gösterememektedirler.⁵²

Kur’an’da özgürlük, kölelerin azat edilmesi⁵³ ve Hz. Meryem’in mabede adanması⁵⁴ konularında kelime olarak geçmektedir. Diğere taraftan özgürlük konusunun Kur’an’da, iman ve tevhidle eşdeğere kullanıldığı; buna karşın insanın özgürlüğünü kısıtlayan hatta bütün olarak elinden alıp onu esir ve tutsak kılan birtakım engellerden bahsedilmekte olduğu söylenebilir. Bu engellerin başında şirk ve küfrü zikretmek mümkündür. Küfür, nimeti çeşitli sebeplerle örterek; şirk ise nimetin kaynağını değıştirerek veya çeşitlendirerek kişiyi varoluş gayesinden uzaklaştırır. Bu ikisinin yanı sıra kin, kıskançlık, dünya sevgisi, aşırı hırs, tutku, bencillik, gurur, kibir, korku, cimrilik gibi olumsuz karakter özellikleri insanın hakiki özgürlüğünü kısıtlayarak onun basiretini bağlayıp edilgen bir nesneye ve meşru dairedeki iradesini kullanamayan bir köleye dönüştürebilir.

İrade sahibi olmakla diğere varlıklardan ayrılan insanın, iradesini doğru ölçüde kullanabildiğı oranda insan olduğu söylenebilir.⁵⁵ Kur’an’ın ifadesiyle, iradesini körelterek başkalarının ve başka şeylerin esiri ve mahkûmu olan bireyler, hayvanlar gibidir; hatta onlardan daha aşağıdır.⁵⁶ Diğere taraftan, nefisini ve iradesini eğitip arındırarak⁵⁷ ilahî külli iradeye kayıtsız şartsız teslim olanlar için⁵⁸ tarifi imkânsız ödül ve mükafatlar vardır.⁵⁹ Bu bilgiler ışığında denilebilir ki insanın karakteristik özelliğı irade sahibi değıerli bir varlık olmasıdır. Zira, insanı insan yapan; diğere bir ifadeyle onu, hayvanlardan farklı kılan, sahip olduğu cüz’i iradesidir. Fakat mükerrerem bir varlık olan insanın, cüz’i iradesini rabbinin istediğı istikamette kullanmasına mâni olan birtakım engeller bulunmakta olup bunların başında ise şirk hastalığı gelmektedir.

⁵¹ Yâsîn 36/18; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/576; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Terekî (Dâr Hicr li’t-Tibâ‘e ve’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ ve’l-İ‘lân, 2001), 19/416.

⁵² el-Bakara 2/93.

⁵³ el-Mâide 5/89; el-Beled 90/13.

⁵⁴ Âl-i İmrân 3/35.

⁵⁵ Nevzat Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zekâ* (İstanbul: Timaş, 2018), 52-53.

⁵⁶ el-Bakara 2/171.

⁵⁷ el-A’lâ 87/14; el-Leyl 92/18.

⁵⁸ el-Ahzâb 33/22, 23, 36.

⁵⁹ Tâhâ 20/76; es-Secde 32/17; Muhammed 47/15.

1. Şirk

Şirk, Kur'an literatüründeki en büyük manevi hastalık olup ne yazık ki tarih boyunca insanların çoğunun Allah'a inandıkları halde işlemiş olduğu⁶⁰ ve dünyada tövbe edilmediği sürece asla affedilmeyecek büyük bir insanlık suçudur.⁶¹ Sözlükte, mülk ve saltanatta ortak ve hissedar olmak, ortak koşmak ve ortağının olduğunu söylemek anlamlarına gelmektedir.⁶² Terim olarak şirk, Allah'ın isim ve sıfatlarında başkalarının da pay sahibi olduğunu düşünerek Allah'ın isim, fiil ve sıfatlarında birtakım ortaklarının olduğunu veya O'nun benzerinin olduğunu düşünmek ve algılamaktır.⁶³ Türkçedeki şirket kelimesi de bu kökten olup "bir iş için birden fazla kimsenin meydana getirdiği ticari ortaklık" anlamında kullanılmaktadır.⁶⁴ Şirkte bir düşüncenin veya eylemin oluşmasında birden fazla kişinin katılımı ve ortaklığı söz konusudur.⁶⁵ Kur'an'da şiddetle reddedilen bu inanç sapması, Allah'a kaşı işlenmiş büyük bir zulüm ve haksızlık olarak görülmektedir.⁶⁶ Buna karşılık Kur'an'da yerleri ve gökleri yoktan ve eşsiz bir biçimde yaratan Allah'ın⁶⁷ isim,⁶⁸ sıfat, fiil ve hükümlerinde asla ortağı, dengi ve benzerinin bulunmadığının altı defalarca çizilmektedir.⁶⁹ Ayrıca düzen ve intizamın ortaklıkla sağlanamayacağı ve birden fazla ilahın olması durumunda bu ilahların, birbirleriyle rekabet edip üstünlük yarışında bulunacakları; kainatın işleyişinde insanların heva ve heveslerinin geçerli olması durumunda yerde ve göklerde düzenin bozulacağı ifade edilmektedir.⁷⁰

Kur'an'da şirkin ne kadar zararlı ve yıkıcı bir özelliğe sahip olduğu ve özellikle de Allah'ın uluhiyetiyle ne denli çeliştiğinin daha iyi anlaşılması için karşıtı olan tevhid kavramı ile mukayeseli bir metotla ele alınmaktadır. Tevhid, sözlükte birleştirmek, birlemek, teklemek

⁶⁰ Yûsuf 12/106; er-Rûm 30/42.

⁶¹ en-Nisâ 4/48,116.

⁶² Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l- 'ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrâî (Dâr ve Mektebetu Hilâl, ts.), 7/693; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l- 'arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Attâr (Beyrût: Dâru'l- 'İlm li'l-Melâyîn, 1987), 4/1593.

⁶³ Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atu keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l- 'ulûm*, thk. Ali Dehrûc, çev. Abdullah el-Hâlidî (Beyrût: Mektebetu Lübnân Nâşîrûn, ts.), 1/1016; Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 07 Haziran 2023), 193-198; İsmail Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 619; Ahmed Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları* (İstanbul: Step Ajans Matbaacılık, 2014), 9/606.

⁶⁴ Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 2226; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 1603.

⁶⁵ Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 9/606.

⁶⁶ Lokmân 31/13; Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 9/606.

⁶⁷ el-Bakara 2/117; el-En'âm 6/101.

⁶⁸ Meryem 19/65; el-A'râf 7/180; el-İsrâ 17/110; Tâhâ 20/8; el-Haşr 59/24.

⁶⁹ el-Kehf 18/26; Yûsuf 12/40; eş-Şûrâ 42/11; el-İhlâs 112/1-4.

⁷⁰ el-Enbiyâ 21/22; el-Mü'minûn 23/71.

ve bir noktada birleştirmek anlamlarına gelmektedir.⁷¹ Terim olarak ise tevhid, Allah'ın isim ve sıfatlarında hiçbir varlığa benzemediği ve kâinatın tek yaratıcısı olduğu, doğmadığı, doğurmadığı, ezeli ve ebedi olduğu anlamlarına gelmektedir.⁷² Kur'an'ın temel misyonu olarak tevhid, Allah'ın varlığından ziyade O'nun tekliğini, eşsizliğini, benzersizliğini ve hiçbir konuda ortağının ve denginin olmadığını ispatlamaya çalışır.⁷³ Kur'an inanç sistematiğinde tevhid, düzen ve intizamın yegâne şartı olarak geçer.

Konumuz bağlamında değerlendirildiğinde tevhid, insanın düşünce, duygu, tavır ve davranışlarındaki uyum ve düzeni simgeler. Şirk ise insanın bu zikredilen özelliklerinin uyumsuz ve sürekli çatışması anlamına gelmektedir. Tevhid, insanın kâinatı bir bütün olarak görüp algılamasını sağlarken; şirk, çatışma ve uyumsuzluk düşüncesine kaynaklık eder. Tevhid, insanın öz farkındalığını keşfetmesini sağlayarak ona içinde yaşadığı çevreyle ve kainatla uyumlu ve bir bütünün parçaları olarak aynı eksen etrafında dönmekte olduğu bilincini kazandırır.

Özgürlük zihinde başlayıp düşünce, duygu, tutum ve davranışlara yansıyan bir karar ve eylemler silsilesidir. Kur'an da özgürlüğün zihinde başladığını ve sonuçlarının tavır ve davranışlara yansıdığını ifade eder. Bu bağlamda iman etmenin zihinsel özgürlük aşamasını; imana uygun yararlı ve yapıcı salih amelin ise bunun etki alanı olarak tutum ve davranışları temsil ettiği söylenebilir. Diğer taraftan Kur'an, gerçek özgürlüğün iman ve salih amelden ibaret olduğunu, maddi veya bedensel köleliğe rağmen iman ve salih amel işleyen hükmen/örfen/siyasi bir köleyi veya cariyeyi gerçek özgür ve hür olarak nitelemektedir. Buna mukabil, iman ve salih amel yerine Allah'a birtakım ortaklar koşup hayatında Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmeyen hükmen/örfen/siyasi özgür bir kimseyi de asıl köle ve cariye olarak kabul etmektedir. Gerekçe olarak da bu kimselerin inanç ve davranışlarıyla ateşe yani cehenneme çağırdıklarıdır.⁷⁴ Buradan hareketle denilebilir ki gerçek özgürlük, insanın hem dünyasına hem de ahiretine hitap eden bir olgu olup dünya ve ahiret hayatının bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği yani dünya ve ahiret tevhidini/beraberliğini/birlikteliğini gerçekleştirmesi demektir.

⁷¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Komisyon (Beyrût: Dâr Sâdr, 1993), 3/446-450..

⁷² Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 10/36-39; Mevlüt Özler, "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 09 Haziran 2023), 22-24; Faruki, *Tevhid*, 26.

⁷³ Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi* (İstanbul: Kur'an Araştırmaları Müessesesi, ts.), 20/403-404.

⁷⁴ el-Bakara 2/221.

Şirk, özgürlüğün en yaman düşmanı olduğu söylenebilir. Çünkü şirk, insanın zihnini, kalbini, duygularını, tutum ve davranışlarını parçalayarak insan şahsiyetini adeta öğütterek paramparça eder. İnsanın geçmişiyile, geleceğiyle, ruhuyla, bedeniyle, dünyasıyla ve ahiretiyle arasını ayırarak onu değersiz bir nesne haline getirir. Oysaki, insanın zikredilen hususları bir bütün olup; ancak bir bütün halde işlev görebilir. Şirk insanın rabbiyle, kendisiyle ve çevresiyle arasını bölüp insanı yalnız ve çaresiz kılan bir tür eksen kaymasıdır.⁷⁵ Bu sebeple Allah tevhid inancının teslimiyet ruhuyla yaşam şekline dönüşmesi yoluyla kullarını gerçek özgürlüğe yani affedilmeye ve sınırsız nimetlerin yer aldığı sonsuz yaşam merkezine davet etmektedir.⁷⁶

Mümin birey için asıl özgürlük alanı, ahiret hayatıdır. Zira bu dünyadaki nimetler dünyanın tabiatına aykırı olarak sınırlı ve yetersizdir. Dahası bu dünya, imtihan için yaratılmış olup imtihanın olduğu ortamda insanın istediği gibi yaşaması mümkün değildir. Nitekim hadis-i şerifte de bu hakikat “*Dünya müminin zindanıdır.*” şeklinde vurgulanmaktadır.⁷⁷ Diğer taraftan cenneti tasvir eden ayetlerle kıyaslandığında, dünya hayatının ahirete göre bir zindan olduğu sonucuna varmak mümkündür.⁷⁸

Kuran’da şirk koşarak bölünüp parçalanan kimsenin misali, yüksek bir yerden/yardan yere çakılarak vahşi kuşların parçaladığı veya rüzgârın uzak bir yere fırlatıp attığı kimse olarak verilmektedir.⁷⁹ Bu misallerde insanın, tevhid inancından saparak bizzat kendi eliyle kendisini korkunç bir felaket ve büyük bir helak uçurumuna sürüklediği ifade edilmektedir.⁸⁰ Bu misalden yola çıkarak denilebilir ki rabbine şirk koşan, şahsi ve sosyal yaşamında kendi iradesini ve tercih hakkını kaybedip adeta rüzgârın önündeki bir çerçöp gibi çevrenin ve şartların yönlendirmesine göre bir o tarafa bir bu tarafa savrulan ve sonuçta da harap ve bitap düşen kimsedir.

O halde gerçek özgürlüğün, tevhid inancını özümseyerek ve bu inancı hayatın her aşamasında adım adım uygulayarak tam bir yaşam biçimine ve hayat düzenine dönüştürmekle mümkün olduğu söylenebilir.⁸¹ Çevresinde bir nesne gibi sağa sola savrulan, hiçbir özgünlüğü

⁷⁵ el-Hac 22/31; ez-Zümer 39/29.

⁷⁶ el-Bakara 2/221; Yûnus 10/25; Âl-i İmrân 3/133; el-Hadîd 57/21.

⁷⁷ Müslim, Zühd: 1; Tirmizî, Zühd: 16; İbni Mâce, Zühd: 3.

⁷⁸ er-Ra’d 13/26.

⁷⁹ el-Hac 22/31.

⁸⁰ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûhi’t-te’vil*, thk. el-İmâm ez-Zeyleî (Beyrût: Dâru’l-Kitabi’l-‘Arabî, 1986), 3/155.

⁸¹ Macit Ursân, *Ehdâfu’t-terbiyeti’l-islâmiyye* (Dâru’l-Kalem: Beyrût, ts.), 316-317.

olmayan ve Allah'ın emir ve yasaklarını bir tarafa atarak kendi süfli istek ve arzularına göre veya çevresindeki bozuk inanışlara göre konjonktürel bir eğilim göstererek ahiret gerçeğine karşı kör ve sağır kesilerek anlık zevk ve geçici menfaatlerinin esiri olan bir kimsenin gerçek özgürlükten uzak olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu sebeple denilebilir ki Kur'an'a göre gerçek özgürlük, Allah'ın rızasını/hoşnutluğunu ve yardımını nihai hedef tayin ederek tevhid inancı sınırları içinde ve ilahi ölçülere uygun bir hayat yaşamakla mümkündür.

Kur'an'da birbiriyle sürekli çatışma halinde olup uyumsuz efendileri/amirleri/patronları olan birisi ile tek efendisi/amiri/patronu olan birisinin asla eşit olamayacağı örneği verilerek tevhidin, insan hayatının her aşamasında ne kadar hayati bir düşünce tarzı ve vazgeçilmez bir yaşam biçimi olduğunun altı çizilmektedir.⁸²

Tevhid inancı her şeyden önce insanın duygu, düşünce, tavır ve davranışları arasında mükemmel bir uyum ve ahenk kurarak insanın ölçülü ve dengeli bir düşünce tarzına ve yaşam biçimine sahip olmasını sağlar. Kendi iç dünyasında karmaşık düşünce ve duygular barındıran bireyler, hep bir iç çatışması ve sürekli bir hesaplaşma ve kavga içerisinde bulunur. Dolayısıyla bu iç çatışma ve kavgalar kişinin bireysel ve toplumsal hayatına da yansyarak bireyin çevresiyle sürekli sorun yaşamasına sebep olabilir. Bu bakımdan İslamî emir ve yasakların, insanın dünya hayatında insan onur ve haysiyetine yaraşır erdemli ve huzurlu bir hayat yaşamasını sağlama amacına matuf olduğu söylenebilir. Başta tevhid inancı olmak üzere bütün ibadetler ve ahlaki ilke ve prensipler, insanın dünya hayatını düzenlemeyi ve insanın huzur ve mutluluğunu sağlamayı hedeflemektedir. Özellikle ahlaki ilkeler insanın yaşadığı toplum fertleriyle sağlıklı ilişkiler kurmasını sağlamaktadır.⁸³ Bu nedendir ki Kur'an'da, Allah ve Resülü size hayat verecek ilkeleri öğütlediklerinde onlara tam bir teslimiyetle boyun eğin ve kayıtsız şartsız olarak Allah'ın ve Resulünün hayat dolu emir ve yasaklarına uyun diye, emir buyurulmaktadır.⁸⁴

Tevhid insanın duygu düşünce, tutum ve davranışları arasında kopmaz bir bütünlük ve mükemmel bir uyum sağladığı için insanın ruh ve beden sağlığı üzerinde hayati bir öneme sahiptir. Tevhidin aksine şirk insanın duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını parçalayarak bölük pörçük, birbiriyle uyumsuz ve kendi içinde tutarsız bir kişilik modeli meydana getirir. İnsan kuvveleri arasındaki bu bölünmüşlük ve tutarsızlık hatta çelişki ve çatışma, insanın beden ve ruh sağlığını bozarak onu hasta bir ruha ve hasta bir bedene sahip kılar denilebilir.

⁸² ez-Zümer 39/29.

⁸³ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 20-22.

⁸⁴ el-Enfâl 8/24.

Bu bakımdan tevhid ilkesinin içselleştirilerek yaşanması halinde ruh ve beden için eşsiz bir koruyucu sağlık işlevini göreceği sonucuna varmak mümkündür.

2. Küfür

Sözlükte nimeti örtmek/gizlemek/görmezlikten gelmek, kıymet bilmemek ve nankörlük etmek anlamlarına gelen⁸⁵ küfür kelimesi, terim olarak başta Allah'a ve iman esaslarına inanmamak demektir. Bu anlayışa sahip kimseye kafir denir. Kafir nimeti örtüp gizleyen veya görmezlikten gelen kimsedir.⁸⁶ Müminin aksine kafir kimse, Allah'ı ve O'nun hayat dolu emir ve yasaklarını reddedip kabul etmediği için manevi bağlanma ve iç huzurdan mahrumdur.⁸⁷ Zira kafir, iman etmeyi reddettiği için farkında olmadan kendi özünü de reddedip çığnemiş olmaktadır. Bu bakımdan küfür, insanın öz farkındalığını keşfedip kendi özünü koruyup kollaması ve maddi manevi bakımdan geliştirmesinin önündeki en büyük engellerden biridir denilebilir. İnsan, kendisini en güzel kıvamda ve bütün kâinatı eşsiz bir biçimde yoktan var eden yaratıcıyı reddedip inkâr etmekle, bizzat kendisini yokluğun uçurumlarına atmış olup en büyük ihaneti kendi öz benliğine yapmış olur. Bu bakımdan küfrün insanın yaratılış amacına uygun olarak hür iradesiyle düşünüp sağlıklı ve yerinde kararlar almasının yani gerçek özgürlüğünün önündeki en büyük engeli teşkil ettiği sonucuna varmak mümkündür.

Kur'an'da küfrün karşıtı olarak kullanılan iman, insan için en büyük ruhsal zenginlik, içsel huzur ve güven kaynağıdır. İmanın en temel kelime anlamı, güvende olmak ve güven vermek/aşılamaktır.⁸⁸ Terim olarak iman, ilahi elçilerin Allah'tan aldıkları bütün inanç ve hükümlere hiçbir ayırım gözetmeksizin inanmak, tasdik etmek ve bağlanmak demektir.⁸⁹ Bu sebeple mümin, gerek dünya hayatı gerekse ölüm ötesi hayata dair her türlü endişe ve kaygıdan güvende olup çevresine de güven hizmeti sunan olgun ve feraset sahibi bireydir.⁹⁰ Kur'an'da mümin kelimesi, güven ve selametın kaynağı anlamında Allah'ın ismi olarak geçer.⁹¹ Allah, kullarının ihtiyaç duydukları her türlü maddi ve manevi nimetin kaynağını

⁸⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1991), 714; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/144.

⁸⁶ Mustafa Sinanoğlu, "Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 09 Haziran 2023), 533-536; Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 7/479-480; Kerim Buladı, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2015), 49-52.

⁸⁷ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 128-129.

⁸⁸ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 91.

⁸⁹ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 09 Haziran 2023), 216-219; Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 314; Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 6/129-130.

⁹⁰ el-Bakara 2/38, 62, 112, 262, 274, 277; Fussilet 41/33-32.

⁹¹ el-Haşr 59/23.

teşkil ettiği gibi, insanın en önemli psikolojik ihtiyacı hatta temel yaşam kaynağı olarak huzur, saadet, esenlik, selam ve güven anlamlarına gelen iman nimetinin de tek kaynağı ve yegâne sahibidir.⁹² İman en büyük öz farkındalık bilincidir. İman insana kendisini en güzel biçimde tarif eden manevi kılavuzdur. İman tasdik edip bağlanmak ve güvenmektir.⁹³ Kendi özüne bağlanmak ve kendi içinde huzur bulmaktır. İnsan, bedensel olarak topraktan yaratılmış olup ruhunu Allah'ın bedenine ruh üflemesi sonucunda almıştır.⁹⁴ İman, Allah'tan gelmenin ve Allah'a dönme bilincidir.⁹⁵ İman insanın bu özüne sadık kalması ve özünü yaratıldığı fitrat üzere temiz olarak koruyabilmesidir. İman, insanın ruhunu Allah'tan almış bilinciyle davranarak nefsinin ve bedeninin hayvani istek ve arzularına boyun eğmeyerek onları kontrol altında tutması olgunluğudur.⁹⁶ Bu bakımdan iman, en büyük özgürlük hareketi olup insanın gerek kendi nefsinin süfli ve hayvani istek ve arzularına karşı gerekse canlı ve cansız çevresine karşı hür ve özgür olma durumudur.

İman, en genel anlamda Allah'tan gelen iman esaslarını kayıtsız şartsız olarak benimsemek olup Allah ve Resulünün hüküm beyan buyurduğu alanlarda mümin bireyin hiçbir şekilde tercih hakkının olmadığı bilinciyle donanmasıdır.⁹⁷ Zira yaratan Allah'ın mümin bireyin lehine ve aleyhine olabilecek hususları en iyi bilmesi⁹⁸ ve kullarına karşı son derece şefkatli olması⁹⁹ onlara kendi şah damarından bile daha yakın olması¹⁰⁰ ve onları onlardan çok sevmesi gerçeği¹⁰¹ mümini tam bir teslimiyetle ve bütün bir içtenlikle O'nun hayat dolu emir ve yasaklarına riayet ederek itaat etmeye sevk eder.¹⁰² Diğer taraftan mümin birey, imanının bir gereği olarak bu imtihan alanı olan dünya hayatında dilediği gibi davranamayacağını da bilincindedir. Nitekim bilir ki Allah'ın, ahiret hayatında kendisi için hazırladığı tarifî imkânsız fırsatların, canının isteyeceği ve akla hayale gelmeyen her türlü nimetin yer aldığı¹⁰³ ebedi yaşam merkezi cennetle mukayese edildiğinde; her bakımdan

⁹² el-Mâide 5/114; el-Hac 22/58; el-Mü'minûn 23/72; Sebe' 34/39; el-Cuma 62/11.

⁹³ el-Enfâl 8/2.

⁹⁴ el-Hicr 15/29.

⁹⁵ el-Bakara 2/46, 156.

⁹⁶ eş-Şems 91/9; en-Nâziât 79/40.

⁹⁷ el-Ahzâb 33/36; Muhammed b. Muhammed Ebüssuûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrût: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 7/104.

⁹⁸ el-Mülk 67/14.

⁹⁹ el-Bakara 2/143, 207; Âl-i İmrân 3/30.

¹⁰⁰ Kâf 50/16.

¹⁰¹ Hûd 11/90; el-Burûc 85/14.

¹⁰² el-Enfâl 8/24.

¹⁰³ Tâhâ 20/76; es-Secde 32/17; Muhammed 47/15.

sınırlı ve oldukça geçici/fani dünyanın adeta bir zindan ve esirler kampı olduğunun da şuurundadır.¹⁰⁴ Bu sebeple denilmiştir ki “O’nu tanıyan ve itaat eden zindanda dahi olsa bahtiyardır. O’nu unutan saraylarda da olsa zindandadır, bedbahttır.”¹⁰⁵

İman koruyucu bir işleve sahip olup barındırdığı diğer erdemler yoluyla, insanı, maddi ve manevi her türlü tehdit ve zarara karşı koruyarak bir kalkan görevi görür. İman, zorlu yaşam koşullarına karşı mümine, dayanma ve direnme gücü verir; her türlü korku, kaygı, gam, keder, ümitsizlik ve üzüntüye kapılmasını önler, onu iyimser kılar ve onun olumlu bir bakış açısına sahip olmasını sağlar.¹⁰⁶ Bu sebeple mümin birey, yaratana duyduğu derin teslimiyet ve güven duygusu sayesinde uğradığı bela ve musibetler karşısında gönül hoşnutluğu içinde, tam bir rıza ve memnuniyetle ilahi hikmete sorgusuz sualsiz boyun eğer. Bu bilinçle sabır ve tevekkül zırhını giyerek rabbine varan kulluk yolunda huzur ve güven içinde adım adım ilerler.¹⁰⁷ Özellikle Allah’ın kendisinin yardımcısı ve dostu olduğu bilinciyle kuşanarak¹⁰⁸ kulluk yolunda karşılaştığı bütün olumsuzlukları büyük bir olgunlukla ve iyimser bir tarzda yorumlayarak rabbinin eşsiz hoşnutluğuna ve yakınlığına mazhar olur.

Kur’an’da imanın sağlam temellere dayandığı; küfrün ise hiçbir sağlam temele dayanmadığı hakikati ağaç temsiliyle ifade edilmektedir. İman, kökleri yerin derinliklerine kadar inmiş olup toprağın her tarafına dal budak salmış, dalları göğe doğru uzamış ve her mevsim meyve veren bir meyve ağacına benzetilmektedir.¹⁰⁹ Buna karşılık küfür, kökü yerden kopmuş olup; bu yüzden gövdesi üzerinde duramayan meyvesiz bir ağaca benzetilmiştir.¹¹⁰ Ayrıca, Allah’ı inkar edenlerin boyunlarında iman etmelerine engel manevi zincir ve halkaların olduğu,¹¹¹ onların hakikate karşı kör, sağır ve dilsiz oldukları,¹¹² zifiri karanlıklara gömüldükleri¹¹³ ve yüzükoyun yürüdükleri¹¹⁴ ifade edilmektedir. Diğer taraftan iman edenlerin önlerini aydınlatan bir nur eşliğinde¹¹⁵ dosdoğru yolda dimdik yürüdükleri,¹¹⁶

¹⁰⁴ en-Nisâ 4/77; et-Tevbe 9/38.

¹⁰⁵ Bediüzzaman Said Nursi, *Şualar* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2006), 214.

¹⁰⁶ Ali Şeriati, *Öze Dönüş*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr, 2013), 17.

¹⁰⁷ Bediüzzaman Said Nursi, *Sözler* (İstanbul: Söz Basın yayını, 2005), 421.

¹⁰⁸ el-Bakara 2/256.

¹⁰⁹ İbrahim, 14/24-25.

¹¹⁰ İbrahim, 14/26.

¹¹¹ er-Ra’d 13/5;

¹¹² el-Bakara 2/171.

¹¹³ Nûr 24/39-40.

¹¹⁴ el-Mülk 67/22.

¹¹⁵ el-En’âm 6.

¹¹⁶ el-Mülk 67/22.

akıl,¹¹⁷ basiret ve feraset¹¹⁸ sahibi oldukları ve iman etmelerine engel manevi yük ve zincirlerden kurtuldukları¹¹⁹ ifade buyurulmaktadır. Hadislerde ise mümin, rüzgârın karşısında eğildiği halde tekrar doğrulan yeşil ekine; kafir ise rüzgârın karşısında kolayca sökülüp kırılan sert selvi ağacına benzetilmiştir.¹²⁰

Bu temsillerde konumuzla alakalı olarak imanın, öz benliğin sağlam temellere dayanması, öz farkındalığı yüksek olması, hayattaki hiçbir ruhsal veya fiziki engelin karşısında savrulmaması, sabırlı ve kararlı duruş sergilemesi, kendisine ve çevresine her an fayda ve yarar sağlaması bakımından, mümin birey için, gerçek bir özgürlük olduğu; buna karşılık küfrün hiçbir sağlam temele dayanmaması, kendi özünü bile ihmal ederek ona yabancılaşması,¹²¹ yaşamdaki en ufak ruhsal veya fiziki engelin karşısında savrulup yerle bir olması, azim ve kararlılıktan yoksun kalması, kendisine ve çevresine fayda yerine sürekli zarar vermesi, her an varlığı yıkım ve yokluk tehdidiyle yüz yüze kalması yönüyle kafir için tam bir kölelik, esaret ve tutsaklık olduğu sonucuna varmak mümkündür.

3. Haset

Türkçede çekememezlik ve kıskançlık kelimeleriyle karşılanan haset¹²² başkasının sahip olduğu maddi veya manevi bir nimeti çekemeyerek onun yok olmasını ve kendisinin olmasını isteme arzusudur.¹²³ Kıskançlık ise bilgi, mal, makam, yetki, güç, sevgi, ilgi ve alaka gibi soyut veya somut bir takım değerlerin elden çıkması korkusu veya bunların muhafaza edilme kaygısından ibaret olup yerine göre olumlu karakter özelliği olarak da kullanılabilir.¹²⁴ Kıskançlığın aksine hasedin Türk dilindeki tam karşılığı olan çekememezlik duygusu tamamen olumsuz ve zehirli bir duygu olup ya sahihine ya da sahibiyile beraber haset duyulan kimseye zarar veren tahrip edici bir özelliğe sahiptir.¹²⁵

Hasedin başkasının elindekine göz dikmek ve o kimsenin onu hak etmediğini düşünmekle ilahî takdir ve rızaya karşı gelmek olduğu ve bunun Allah'a karşı gösterilecek kayıtsız şartsız teslimiyet ve tam bir tevekküle engel teşkil ettiği düşünüldüğünde büyük bir

¹¹⁷ ez-Zümer 39/9.

¹¹⁸ Sâd 38/45.

¹¹⁹ el-A'râf 7/157.

¹²⁰ Buhari, Tevhid, 31.

¹²¹ et-Tevbe 9/67; el-Haşr 59/19.

¹²² Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 1053.

¹²³ Mustafa Çağrıncı, "Haset", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 07 Haziran 2023), 378-380; Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 234.

¹²⁴ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 1024; Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 180.

¹²⁵ Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 234-235.

günah olduğu söylenebilir.¹²⁶ Bu sebeple hasedin imanın şartlarından birini teşkil eden ilahi kader inancına zarar veren bir duygu olduğu sonucuna varılabilir. Diğer taraftan sistematik bir okuma neticesinde, Kur'an'da manevi bir hastalık olan hasedin ilahi taktir ve kadere gönülden razı olmak ve tam bir teslimiyet duygusuyla tedavi edilebileceği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Kur'an'da, Yahudilerin kendi oğullarını tanıdıkları gibi Hz. Muhammed'in peygamberliğini bildikleri halde sadece kendilerinden olmadığı gerekçesiyle yani koyu bir haset duygusuyla peygamberliğini tasdik etmedikleri gibi kıyasıya bir mücadeleye giriştikleri bilgisine yer verilir.¹²⁷ Bu mücadele öyle boyutlara varmış ki sonuçta büyük bir kine/nefrete ve düşmanlığa dönüşerek Yahudilerin, iman gibi kıymetli dünya ve ahiret saadeti kaynağından mahrumiyetlerine yol açmış; ayrıca ilahi buğuz ve gazaba maruz kalmalarına sebep olmuştur.¹²⁸ Genel olarak haset denince insan aklına sadece dünyevi birtakım basit çıkarlar akla gelebilmektedir. Oysa Kur'an'da verilen bu örnekte de görüldüğü gibi haset, sadece basit dünyevi menfaatlerle sınırlı kalmayıp; tam aksine insanın tüm yaşamını hatta sonsuz ahiret hayatını dahi tehlikeye atacak boyutlara varabilmektedir.

Haset sonucu insanların birbirlerine duydukları kin/nefret ve düşmanlık ne yazık ki daha korkunç boyutlara vararak insanın dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak amacıyla gönderilen peygamberlere, meleklere ve kutsal kitaplara uzanabilmektedir. Dahası bu koyu haset duygusunun beslediği düşmanlık, insanın bizzat yaratıcısına karşı bile hoşnutsuzluk ve öfke olarak belirebilmektedir. Bu durumda, hasedin insan aklının ne denli tutulmasına sebep olan tahrip edici bir duygu;¹²⁹ insanın yaratıcısına başkaldırarak ve peygamberlerini inkâr ederek kendi özünü helak edecek yıkıcı bir sona götürdüğü açıktır. İnsanın gerek dünya gerekse ahiret mutluluğunu temin edecek kutsal elçileri ve ilahi ölçüleri basit bir haset duygusuyla nasıl da hayatından dışlayarak kendi özüne kıydığı ve gerçek özgürlüğünü kurban ettiğinin hazin sonucu ortadadır. Zira haset, sağlıklı ve yerinde düşünmenin önündeki en büyük engellerden biridir.

Kur'an'daki diğer bir haset örneği de Hz. Yakup'un kardeşlerinin Hz. Yusuf ve Bünyamin'e duydukları başta basit bir kıskançlığın daha sonra kopkoyu bir hasede dönüşmesi vakiasıdır. Nitekim kardeşlerinin Yusuf'a olan kıskançlıkları o kadar ileri boyuta varmış ki

¹²⁶ Çağrı, "Haset", 378-380.

¹²⁷ el-Bakara 2/146; el-En'am 6/20.

¹²⁸ Âl-i İmrân 3/118-119.

¹²⁹ İbrahim H. Karşı, *Vahyin Aydınlığında Yürümek* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 173.

artık babalarının kendilerini sevmeleri de onları tatmin etmeyerek; babalarının biricik sevgi odağı olarak gördükleri Yusuf'u ortadan kaldırmaya yani onu öldürme düşüncesine sevk etmişti. Nihayet aralarındaki nispeten sağduyulu olan bir kardeşleri sayesinde Yusuf'u öldürmekten vazgeçip bir kuyuya atmaya karar vermişlerdir.¹³⁰

Peygamber ocağından aktarılan bu yaşanmış gerçek hayat hikayesinden de anlaşıldığı gibi sıradan bir kıskançlık, kontrol edilmediğinde ilerleyerek kopkoyu bir hasede dönüşebilmektedir. Bu koyu haset duygusu da insanın başta rabbinin emrine karşı gelerek öz kardeşine, öz babasına ve bizzat kendi nefesine yıkıcı tarzda zarar vermesine yol açabilmektedir. Buradan hareketle haset duygusunun, insanın sağduyulu düşünmesini ve yerinde davranmasını engellemek suretiyle onun gerçek özgürlüğüne gem vurduğu ve sahibini kendisinin kulu ve kölesi haline getirdiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Kur'an'da, haset edenin hasedinden Allah'a sığınması gerektiği emredilerek kulların hasedin zararlarından korunması salık verilmektedir.¹³¹ Nitekim hadislerde de hasedin, ateşin odunu yakıp kül ettiği gibi iyilikleri yok ettiği¹³² ifade edilerek sabah ve akşam vakitlerinde özellikle de yatarken hasedin de içinde yer aldığı birçok zararlı hususların şerrinden Allah'a sığınması tavsiye edilmiştir.¹³³

Denilebilir ki haset duygusunun altında öz farkındalık eksikliği, kişinin elindeki nimetlerin kıymetini bilmemesi, bunlara kanaat edip şükretmemesi yani derin bir nankörlük/şükürsüzlük ve yetersizlik duygusu yatmaktadır.¹³⁴ Haset duygusunun insanın iç dünyasında meydana getirdiği tahribatın onarılması ve oluşturduğu kaos atmosferinin yerini huzur ve sükûnet iklimine terk etmesi, imkânsız olmamakla beraber oldukça zordur. Bu sebeple hasetçinin şerrinden ilahi talimatlara uygun olarak korunmak ve bu korunmanın neticesinde Allah'a dayanıp güvenmek, hayati önem arz etmektedir.

4. Öfke

Arapçadan Türkçeye “öfke, kızgınlık, hiddet ve dargınlık” olarak geçen gazap¹³⁵ kelimesi insanı esir alan hayvani bir dürtüdür. Öfkelenen insanın vücut sıcaklığı değişir ve

¹³⁰ Yûsuf 12/4-10.

¹³¹ el-Felak 113/5.

¹³² Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünen Ebî Davûd*, thk. Şuayb el-Arnâvutî - Muhammed Kamil Karabilâlî (Dâru'r-Risâleti'l- 'Alemyye, 2009), “Hased”, 51.

¹³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Dimeşk: Dâr İbn Kesîr, 1993), “el-Mu'avvizât”, 14.

¹³⁴ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 176-190.

¹³⁵ Ermiş, *Arapça'dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü*, 137; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 574.

kan basıncı artarak beden ateşimsi bir renk almaya başlar. Sonucunda vücutta meydana gelen bu fiziksel değişimden dolayı öfke, insan kalbindeki bir kor ateşe benzetilmiştir.¹³⁶ Ateşten yaratıldığı için şeytan ile gazap/öfke arasında yakın bir ilişki kurulmuştur.¹³⁷ Kur'an'da öfke anlamında gayz¹³⁸ ve suht¹³⁹ kelimelerinin yanı sıra çoğunlukla gazap kelimesi kullanılır. Gazap "intikam alma, cezalandırma isteği ve kendisine öfke duyulan kimseye zarar vermeyi yani hıncını gidermeyi" ifade eder.¹⁴⁰ Bu kelime Allah'a nispetle kullanıldığında ise "lânet etmek, rahmetinden uzaklaştırmak, azap etmek, yoksulluğa, zillete ve helâke maruz bırakmak, yaptıklarından dolayı kendi haline bırakmak yani rızasını ve yardımını esirgemek" anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁴¹

Öfke, diğer yıkıcı duygular gibi sahibine zarar verip onun mantıklı ve sağduyulu düşünmesinin önünde büyük bir engel teşkil eder. Nitekim hadis-i şerifte öfkeliyken hüküm verilmemesi ve karar alınmaması emir buyurulmaktadır.¹⁴² Çünkü öfke esnasında akıl ve mantık, devre dışı kalırlar. Bu sebeple öfkenin, insanın sağlıklı kararlar almasını ve olumlu tercihlerde bulunmasını engellediği için insanın özgürlüğüne mâni yıkıcı ve zararlı bir duygu olduğu sonucuna varılabilir.

Öfke kontrolü olgun kişilik özelliği olup öfkesine hâkim olan bireyler Allah'ın sevgisine ve rızasına mazhar olan¹⁴³ gerçek kahramanlar ilan edilmişlerdir.¹⁴⁴ Sosyal bir varlık olan insan, kendi öfkesini kontrol edemediğinde toplumsal ilişkilerini yönetmede başarısız olup canlı ve cansız çevresiyle her zaman çatışan uyumsuz bir karakter özelliği sergileyebilmektedir. Öte yandan kısa süreli delilik olarak ifade edilen öfke, sahibini içten içe tüketen yıkıcı bir enerji olup çevresine zarar veren olumsuz bir karakter özelliğidir.¹⁴⁵ Öfke duygusu zaman zaman oldukça sağlam karakterli insanları da etkisi altına alarak onların sıra dışı davranışlarda bulunmalarına sebep olabilmektedir.¹⁴⁶

¹³⁶ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 608.; Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 187.

¹³⁷ el-A'râf 7/12; Sâd 38/76.

¹³⁸ et-Tevbe 9/15, 120.

¹³⁹ Âl-i İmrân 3/162; el-Mâide 5/80; et-Tevbe 9/58; Muhammed 48/28.

¹⁴⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe li'n-Neşri ve ve't-Tevzî, ts.), 130; Mustafa Çağrı, "Gazap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 09 Haziran 2023), 436-437.

¹⁴¹ Mesut Işık, *Kur'an-ı Kerim'de Deyimler ve İnsanın Temel Özellikleri* (Erzurum: Fenomen, 2019), 180-181.

¹⁴² el-Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, "Kitâbu'l-ahkâm" 13.

¹⁴³ Âl-i İmrân 38/134.

¹⁴⁴ el-Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, "el-Hazer mine'l-gadab", 76.

¹⁴⁵ Âl-i İmrân 3/119.; el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 608.; Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 186, 192.

¹⁴⁶ el-A'râf 7/150; Tâhâ 20/86.

Kur'an'da, sağlıklı bir toplum inşa etmek için öfkeye hâkim olup onu kontrol altına alarak insan ilişkilerinde yapıcı bir davranış biçimine dönüştürecek bir takım ilahi talimatlarla öfke kontrolü eğitimi verilmiştir. Onlardan en önemlisi kişinin öfkenin esaretinden kurtulması için özellikle Allah'ın rızasına odaklanması ve Allah'ın hoşnutluğunu kazanması tavsiyesidir. Öfke esnasında Allah'a iman edip sadece O'na güvenmenin sonucu olarak öfkeyi kontrol edip çevresindeki kusurlu insanları hoş görerek affetmek büyük, bir erdem olarak övülmüş ve bu erdeme sahip olgun bireylerin Allah'ı görür gibi davranan “muhsinler” sınıfına dahil oldukları ve Allah'ın muhsinler kategorisindeki kullarını sevdiği ve onlardan razı ve hoşnut olduğu ifade buyurulmaktadır.¹⁴⁷ Bu sebeple Kur'an'ın, insanın olumsuz karakter özelliklerini ve zaaflarını bir gerçeklik olarak kabul ederek teşhis ettiği ve onları daha olumlu bir mecraya kanalize ederek en yüksek hedef olan ilahi rızaya/hošnutluğa/beğeniye insanı odaklayarak terbiye ettiği, eğittiği ve böylece öfke hastalığını manevi bakımdan tedavi ettiği sonucuna varmak mümkündür.

Kur'an'da öfke Allah için olduğunda imanın bir göstergesi olarak kabul edilmekte olup övülen bir duygudur. Allah ve O'nun dini için insanın öfkelenmesi mümin olmasının bir gereği olup Allah için sevmek kadar Allah için buğuz etmek de tavsiye edilmiştir. Bu sebeple Kur'an'da kimlerin sevileceği, kimlere karşı hoşgörü ile davranılıp affedileceği ve imanî bir ilke olarak kimlere öfke duyulacağı gerekçeli olarak ifade edilmiş olup¹⁴⁸ bu ilahi buyruğa aykırı davrananlar şiddetle yerilmiştir.¹⁴⁹

5. Irkçılık

Kur'an'da ırkçılık duygusunun son derece yıkıcı olduğu ve bu duyguya sahip bireylerin büyük zararlara ve korkunç yıkımlara uğradıkları gerçeği ibret verici bir biçimde anlatılmaktadır. Başta Allah'ın rahmetinden kovulma sebebi olarak İblis'in hasedine defalarca yer verilir. Bilindiği gibi İblis/şeytan Hz. Ademe saygı secdesinde bulunmama gerekçesi olarak Adem'in çamurdan kendisinin ateşten yaratıldığını; ateşin ise topraktan daha değerli olduğunu, sonuçta kendisinin Adem'den daha faziletli ve üstün olduğunu öne sürmüştü.¹⁵⁰ Böylece İblis, yaratılış maddesine bir değer atfederek kendisini üstün görmesi iddiasının boş

¹⁴⁷ eş-Şûrâ 42/37; Âl-i İmrân 3/134; el-A'râf 7/199; Hasan Haliloğlu, “Kur'an-ı Kerim'de ve Tefsirlerde Öfke”, *Kur'an Sureleri Işığında Akademik Araştırmalar*, ed. Ahmad Najib (İstanbul: Sonçağ Akademi, 2023), 380-381.

¹⁴⁸ el-Fetih 48/29.

¹⁴⁹ el-Mümtehine 60/1; Âl-i İmran 3/118-120; Nisâ 4/139; Nisâ 4/144; Mâide 5/51; Âl-i İmran, 3/28; Mâide, 5/80-81; Mücadele, 58/22; Mâide 5/80-81; Tevbe /23.

¹⁵⁰ el-A'râf 7/12; Sâd 38/76.

ve yersiz; buna karşılık Allah katında biricik üstünlük ölçüsünün takva olduğu gerçeğini göz ardı etmişti.¹⁵¹

İrkçılığın insanın özgür düşünmesinin önündeki büyük bir engel olduğu ve başkalarındaki fazilet ve değerlerin farkına varılarak takdir edilmesine ve örnek alınmasına engel teşkil ettiği söylenebilir. Bu sebeple ırkçılık tutkusuyla hareket edilmesi, insanı birçok maddi ve manevi nimetten mahrum etmekte olup kişinin içinde yaşadığı toplumla uyumlu ilişkiler kurması yolunda büyük bir engeldir. İrkçılığın en büyük zararı da insanın bizzat kendi zihnindeki üstünlük yanılsaması tutsaklığı ve esaretidir. Bu manevi hastalığın tedavisi olarak insanların sadece birbirleriyle tanışıp kaynaşmaları amacıyla farklı boy ve kabilelerden yani değişik ırklardan yaratıldığı gerçeğini derinden idrak edilerek Allah katındaki gerçek üstünlük ölçüsünün Allah'ın emir ve yasaklarına titizlikle riayet etmek olduğunun özümsemekle varoluş maksadının doğru kavranması olduğunu söylemek mümkündür.

6. Cimrilik

Cimrilik, Türkçede “cimri olma durumu, eli sıkılık, pintilik ve nekeslik” anlamlarında olup¹⁵² bu anlamı karşılamak üzere Kur'an'da buhl ve şuhh kelimeleri kullanılır. Esasen buhl ve şuhh kelimeleri arasında da ince bir anlam farkı bulunmakta olup şuhh, insanı büyük bir hırsıyla mal mülk edinmeye, dünyalık toplamaya sevk eden olumsuz bir duygudur. Bunları elinde bencilce tutarak bazen kendi için bile harcamaktan ve çevresine mali/maddi destekte bulunmak suretiyle hayır ve hasenat yapmasına engel olmaktadır. Bu kelime daha çok bencillikle eşdeğer olarak kullanılır.¹⁵³ Buhl ise insanın sahip olduğu maddi/mali imkanları vesilesiyle cömert davranmasına engel olduğu gibi kişinin sahip olmadığı yani başkalarının elindeki harcanmasına da bir türlü razı olmayan oldukça zararlı bir duygudur.¹⁵⁴ Her iki kelime yerine de cimrilik kelimesi kullanılacak olup cimrilik, insan iradesine ne denli ket vurduğu ve insanın gerek zihinsel gerekse davranışsal özgürlüğüne nasıl engel oluşturduğu üzerinde durulacaktır.

¹⁵¹ el-Hucurât 49/13; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyeti li'n-Neşr, 1984), 26/261.

¹⁵² Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 467; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 271.

¹⁵³ en-Nisâ 4; el-Haşr 59/9; et-Tegâbün 64/16; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Dâru'l-Fikr, 1979), 3/178-179; Mustafa Çağrı, “Cimrilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 07 Haziran 2023), 4-5.

¹⁵⁴ el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 109.

Her ne kadar diğerk davranış biçimleri gibi cimrilik de doğrudan maddi olanaklar ve mali imkanlarla alakalı bir duygu olsa da bu duygunun yönetildiğı ana merkez beyindir. Diğerk bir ifadeyle cimrilik davranışsal olumsuz bir karakter olmasına rağmen zihinsel bir olgu olup asıl sebebi ise mal sevgisidir.¹⁵⁵ Bu bakımdan cimrilik tedavi edilmesi gereken psikolojik bir hastalık olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶ Bu sebeple cimriliğın sağlıklı düşünmemizde ve yapıcı kararlar almamızda elimizdeki maddi imkanları yerli yerinde ve faydalı bir biçimde kullanmamızda ve o imkanları bir amaca dönüştürmeden araç olarak onları kontrol edip hayır ve hasenat kanallarına/yollarına sevk etmede/harcamada önümüzdeki büyük bir engel olduğu söylenebilir.¹⁵⁷ Şüphe yok ki maddi imkanlar bizim hizmetimize sunulmuş olup bize birtakım faydalar sağlamak ve yeri geldiğinde bizi bir takım zararlara karşı korumak için verilmiş bir nimet ve aynı zamanda bir imtihan aracıdır.¹⁵⁸ Maddi imkanlar araç olmaktan çıkıp amaca dönüştüğünde fiziken kendisine sahip olan bireylerin ruhlarını, zihinlerini, kalplerini, duygu ve davranışlarını kontrol altına alarak onları yönetme konumuna geçer. Böylece cimrilik duygusu, bu aşamaya geldiğinde, insanın özüne ve öz benliğine zarar vererek onun özgürlüğünü elinden alır ve onu adeta kendi kulu, kölesi ve tutsağı haline getirir.

Kur'an'da cimriliğın yukarıda zikredilen tahrip edici zararlarına ve yıkıcı sonuçlarına defalarca değinilir.¹⁵⁹ Ayrıca Allah'ın cimri olan ve cimriliğı emreden kimseleri sevmediğı¹⁶⁰ ifade edilerek bu esarettten kurtulması için insan gece gündüz gizli açık demeden her fırsatta Allah yolunda harcamaya davet ve teşvik edilir.¹⁶¹ Hatta göklerin ve yerin mülkü Allah'a aitken¹⁶² ve Allah göklerin ve yerin hakiki sahibi ve mirasçısıyken¹⁶³ “İnsan niçin cimrilikten korkup Allah yolunda infak etmez?” diye şiddetle kınanır.

Ayrıca Kur'an'da “Allah'ın lütfundan kendilerine verdiklerinden cimrilik edenler...” ibaresinin “Hz. Muhammed'in Tevrat'taki peygamberliğini ve özelliklerini gizleyenler” yani ilmi gizlemek şeklinde yorumlanması¹⁶⁴ ve hadis-i şerifteki “Asıl cimri yanında adım

¹⁵⁵ el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 3/231-235.

¹⁵⁶ Çağrıcı, “Cimrilik”, 4-5.

¹⁵⁷ Tarhan, *Değerkler Psikolojisi ve İnsan*, 164, 168-171.

¹⁵⁸ el-Enfâl 8/28; et-Tegâbüñ 64/15; Âl-i İmrân 3/186.

¹⁵⁹ el-Bakara 2/195; Âl-i İmrân 3/180.

¹⁶⁰ en-Nisâ 4/36-37.

¹⁶¹ el-Bakara 2/274; er-Ra'd 11/22; İbrâhîm 14/31; Fâtır 35/29.

¹⁶² el-Hadîd 57/10.

¹⁶³ el-Hicr 15/23.

¹⁶⁴ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 6/269; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebi Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l'azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Teyyib (Suudi Arabistan: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, 1998), 3/951.

anıldığında beni hayırla yad etmeyen/bana salavat getirmeyen kimsedir.”¹⁶⁵ İfadesi, cimriliğin farklı türlerinin olabileceği anlamına gelmektedir. Bundan hareketle düşünce tembelliği anlamında düşünce cimriliği; kendisini başkalarının yerine koyarak duygularını anlamaya çalışmamak anlamında duygu/empati cimriliği; kendisine danışan birine akıl vererek yol ve yordam göstermemek anlamında danışma cimriliği; bildiklerini yeri ve zamanı geldiğinde ihtiyaç sahipleriyle paylaşmamak anlamında bilgi cimriliği, sevgi, ilgi ve benzeri cimrilik türlerinden bahsetmek de mümkündür.

Kur’an’da Allah yolunda yapılan infakın bizzat Allah’a borç olarak verilmiş gibi kabul edileceği; verilenin 10,¹⁶⁶ 700,¹⁶⁷ kat kat¹⁶⁸ ve sınırsızca/hesapsızca¹⁶⁹ karşılığının verilebileceği ifade edilmektedir. Öte yandan Allah yolunda verilenin yerinin mutlaka doldurulacağı da dile getirilmektedir.¹⁷⁰ Bütün bu ilahi vaatlere rağmen insan benliği malı çok sevmekte olup¹⁷¹ cimriliğe meyiletmekte ve elindeki malın esaretinden kurtulmakta çok zorlanmaktadır.¹⁷²

Cimrilik insanın hayır yollarında bulunmasına engel ahlaki bir zafiyet olup hadislerde onun şerrinden Allah’a sığınılmıştır.¹⁷³ Nitekim çoğu kimse elindekinin esiri olup kendi benliğini ve kişiliğini bu malın adeta korunmasına ve artırılmasına adayabilmektedir. Malın kendisini koruması gerekirken ne yazık ki o, sahip olduğu malın bekçiliğini yaparak onun hükmü altına girebilmektedir. Diğer bir ifadeyle kişinin mala sahip olması gerekirken; mal, sahibine sahip yani efendi/yönetici olabilmektedir. Öyle ki kişi o malı kendi temel ihtiyaçlarına bile harcayamamaktadır. Bu durumda mal, insanın elini kolunu ve hatta basiretini bağlayan dolayısıyla insanın kendi iyiliğine özgür tercihte bulunmasına engel bir durum gelebilmektedir. Bu yönüyle cimriliğin, insanın hayır yollarında, kendisinin ve toplumun faydasına harcamada bulunması iradesinin önünde büyük bir engel teşkil ettiği ifade edilebilir.

¹⁶⁵ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Mısır: Şerike Mektebe ve Matba'a Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Buhl”, 3536.

¹⁶⁶ el-En'âm 6/160.

¹⁶⁷ el-Bakara 2/161.

¹⁶⁸ el-Bakara 2/245; Âl-i İmrân 3/130.

¹⁶⁹ el-Mü'min 40/40.

¹⁷⁰ Sebe' 34/39.

¹⁷¹ el-Fecr 89/20; el-Âdiyât 100/8.

¹⁷² el-İsrâ 17/100; en-Necm 53/34.

¹⁷³ Buhârî, “Cihâd”, 74.

Kur'an'da mal sevgisinin, insan benliğini saran bir tür hastalık olduğu ve bu hastalığın ilacının Allah sevgisinin daha baskın çıkması ve Allah için infak edilerek malın esaretinden kurtulmak olarak sunulduğu sonucuna varmak mümkündür. Mal toplayıp yığmanın kendisinin bizzat insana tarifsiz bir zevk verdiği;¹⁷⁴ buna karşılık insanın bu mahkumiyetten kurtulmasının yegâne çaresi, Allah yolunda mevcut şartlara göre az çok demeden mali harcamada bulunması olduğu defalarca ifade edilmektedir.¹⁷⁵

Malın toplumsal dengenin sağlanmasında ciddi bir etkisi olduğu yadsınamaz. Bu sebeple mal, Allah'ın insanı imtihan etmesi için ve insanlar arasındaki iş ve işleyişin sağlanabilmesi için kulları arasında farklı ölçülerde dağıtılmıştır.¹⁷⁶ Aynı zamanda mal, zengin ile fakir arasındaki ilişkileri düzenlemede temel faktördür. Nitekim manevi imkanlarda olduğu gibi maddi imkanlar da ya sevgi, şefkat ve dayanışma vesilesi ya da öfke nefret ve ayrışma sebebi olabilmektedir.

7. Günahların Esareti

Allah'ın rızasını ve hoşnutluğunu kazanma yolundaki engellerin başında Allah'ın emir ve yasaklarına muhalif düşünmek veya davranmak anlamındaki günah ve isyan kavramları gelmektedir.¹⁷⁷ Nitekim Kur'an'da günahların, kendisini işleyen bireyin etrafını adeta bir set gibi çevreleyip hayır yapmasına engel teşkil ettiği¹⁷⁸ ve günahların birikerek insanın anlam ve idrak merkezi olan kalbini karartıp işlevsiz hale getirdiği ifade buyurulmaktadır.¹⁷⁹ Günahlar birikerek insanın Allah yolunda öz benliğinin lehine adım atma özgürlüğünü elinden alan bir tür engeldir.¹⁸⁰ Bu sebeple denilebilir ki insan inancına uygun bir yaşam biçimini sürmediğinde farkına varmadan tedrici olarak yaşadığı hayat tarzına göre inancını şekillendirmeye başlar.¹⁸¹ Bu bakımdan iman ve imana uygun yararlı ve yapıcı salih amel bütünlüğü, hayati önem arz etmekte olup imana zarar verecek küçük büyük demeden her türlü günah ve isyandan şiddetle sakınılması elzemdir.

¹⁷⁴ el-Fecr 89/20; el-Âdiyât 100/8; el-Beled 90/6.

¹⁷⁵ Âl-i İmrân 3/134.

¹⁷⁶ ez-Zuhruf 43/32;

¹⁷⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed Avd Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001), 25/116.

¹⁷⁸ el-Bakara 2/81.

¹⁷⁹ el-Mutaffifîn 83/14.

¹⁸⁰ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 63.

¹⁸¹ Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 4/576-578.

İşlenen her bir günahın, imana zarar verip imanın eksilmesine yol açtığı; buna mukabil imana uygun işlenen her bir amelin de imanı kuvvetlendirdiği bir gerçektir.¹⁸² Zira iman yararlı ve yapıcı salih amellerle sağlamlaşıp kök salmakta olup¹⁸³ her türlü hayır ve hasenat kapılarını ardına kadar açarken; günah ve isyanlar yüzünden cılızlaşarak solmaya yüz tutup her türlü hayır ve hasenat kapılarının da kapanmasına sebep olabilmektedir.¹⁸⁴ Diğer taraftan Kur'an'da, günah işlemenin ve isyan etmenin insan hayatına verdiği tahrip edici ve yıkıcı sonuçlarına vurgu yapmak amacıyla nefesine zulmetmek, kendi kendine haksızlık yapmak,¹⁸⁵ kendi kendine kıymak, kendi kendine ihanet etmek,¹⁸⁶ değerini düşürmek,¹⁸⁷ kendini helak etmek,¹⁸⁸ kendi eliyle kendisini tehlikeye atmak,¹⁸⁹ kendisini/ömrünü boşa tüketmek,¹⁹⁰ ve kendisini/öz benliğini satmak¹⁹¹ deyimsel kullanımlarıyla ifade edilmiştir. İnsan, şiddetinden çocukların saçlarının ağaracağı,¹⁹² çetin, asık suratlı ve kötülüğü her tarafı saran¹⁹³ kıyamet gününde yapıp ettiklerinin kötü sonuçlarıyla karşılaştığında “*Keşke hayatım içim hazırlık yapsaydım.*”,¹⁹⁴ “*Keşke toprak olsaydım.*”,¹⁹⁵ “*Keşke ölüm her şeyi bitirip tekrar dirilmeseydim.*”¹⁹⁶ ve “*Keşke yaptıklarımla aramda uzak bir mesafe olsaydı.*” şeklinde derin bir pişmanlık duyacaktır.¹⁹⁷

8. El Alem Ne Der Korkusu

Kur'an'da özgün düşünme ve özgür davranmanın önündeki engellerden biri de kişinin içinde bulunduğu çevrenin düşüncüyü veya davranışı algılayış biçimine göre yapacağı olumsuz değerlendirme kaygısı ve çevre tarafından eleştirilme korkusu şeklinde ifade edilmektedir. Nitekim Kur'an'da, müminlerin dinlerinden dönmeleri durumunda Allah'ın kendilerini seveceği ve kendilerinin de Allah'ı seveceği yeni ve başka bir toplum meydana

¹⁸² Abdullah b. Abdulhamid el-Eserî, *İman* (İstanbul: Guraba, ts.), 105.

¹⁸³ el-Bakara 2/265; Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 4/578.

¹⁸⁴ Sinanoğlu, “İman”, 212-214.

¹⁸⁵ Âl-i İmrân 3/117,135; en-Nisâ 4/64; Hüd 11/101; İbrâhîm 14/45; Sebe' 34/19; ez-Zümer 39/53.

¹⁸⁶ en-Nisâ 4/107.

¹⁸⁷ el-Bakara 2/130.

¹⁸⁸ et-Tevbe 9/42; el-En'âm 6/26.

¹⁸⁹ el-Bakara 2/195.

¹⁹⁰ el-En'âm 6/12, 20; el-A'râf 7/9, 53; Hüd 11/21; el-Müminûn 23/103; ez-Zümer 39/15; eş-Şûrâ 42/45.

¹⁹¹ el-Bakara 2/102.

¹⁹² el-Müzzemmil 73/17.

¹⁹³ el-İnsân 76/7-10.

¹⁹⁴ el-Fecr 89/24.

¹⁹⁵ en-Nebe 78/40.

¹⁹⁶ el-Hâkka 69/27.

¹⁹⁷ Âl-i İmrân 3/30.

getireceği dile getirilmektedir. Bu toplumun karakteristik özelliklerinden biri de herhangi bir kınayıcının kınamasından korkmamaları olduğu ifade buyurulmaktadır.¹⁹⁸ Zira iman, insanın kendisini rabbine beğendirme çabası olup, müminin tek amacı, Allah'ın rızasına ve hoşnutluğuna mazhariyet arzusudur. Çevresel faktörlerin etkisinde kalarak rabbinin emir ve nehiyelerine bigâne kalması, kişinin inancına aykırı bir tutum ve davranış olacağı için mümin birey, bu durumdan şiddetle uzak durur. Buna mukabil, gerçekten iman eden bireyin hayattaki en temel ölçüsü Allah'ın rızası ve hoşnutluğu olacaktır.¹⁹⁹ Diğer taraftan sosyal bir varlık olan insanın içinde doğup büyüdüğü çevreyi hiçbir şekilde hesaba katmaması veya ilahi ölçülerle çelişmediği sürece örf, adet, gelenek ve kültürleriyle bir bütünlük oluşturmaması beklenemez. Fakat bunun ölçüsünün iyi ayarlanması ve bu konuda takip edilecek yöntem ve metodun titizlikle seçilmesi, büyük önem arz etmektedir.²⁰⁰ Aksi takdirde, kişinin içinde yaşadığı toplumun etkisinde kalarak inancından vereceği tavizle hem dünya hayatına hem de ahiret hayatına telafisi imkansız zararlar vermesi mümkündür.²⁰¹ Bu sebeple çevresinin etkisinde kalarak inancından hareketle özgün kararlar alamamasının ve gerçek özgürlüğüne halel getirecek bir takım davranışlarda bulunmasının veya böylesi bir yaşam biçimini tercih etmek durumunda kalmasının mümin için büyük bir felaket olduğu söylenebilir.

İnsan, sosyal bir varlık olarak içinde yaşadığı çevreyi etkilediği gibi ondan etkilenebilmektedir. Bu sebeple insan, çoğu zaman inandığı değerlerle yaşadığı çevredeki baskın kültürel öğeler, popüler inanışlar ve yaşam türleri arasında kalabilmektedir.²⁰² Nitekim Kur'an, popüler düşüncelere, baskın kültürel inanışlara ve kuru sayısal çoğunluğa uymayı genel bir prensip olarak yasaklar. Zira Kur'an literatüründe kemiyet ve sayısal çoğunluk her zaman yerilmiş²⁰³ ve sayısal azlıkla beraber keyfiyet/nitelik her zaman ön plana çıkarılmıştır.²⁰⁴ Bu bakımdan öz farkındalığı yüksek ve inandığı değerleri özümseyerek onlara sınımsız tutunan olgun bireyler²⁰⁵ özgünlüklerini koruyarak özgürce davranabilme becerisini sergilerler.²⁰⁶ Öz farkındalığı ve öz saygısı düşük bireyler de sürü psikolojisi gereği popüler

¹⁹⁸ el-Mâide 5/54.

¹⁹⁹ el-Leyl 92/19-21.

²⁰⁰ Hayreddin Karaman, "Âdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 12 Haziran 2023), 369-373.

²⁰¹ el-Bakara 2/167; Nûh 71/21; el-Hac 22/11.

²⁰² Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı* (Ankara: Fecr, 2013), 83-86.

²⁰³ el-Bakara 2/100, 243; Âl-i İmrân 3/110; el-Mâide 5/103; el-En'âm 6/37, 111, 116.

²⁰⁴ el-Mâide 5/100; el-Bakara 2/249.

²⁰⁵ el-A'râf 7/107; el-Bakara 2/63; Meryem 19/12.

²⁰⁶ eş-Şuarâ 26/50-51; Tâhâ 20/72.

unsurların peşinden sürüklenerek adeta başkalarının veya başka kültürlerin dayattığı hayatı yaşarlar. Bu sebeple bu kimselerin böylesi baskın yaşam biçimlerine direnip kendi öz benliklerine ve inanç değerlerine uygun bir hayat yaşamaları adeta akıntıya karşı yüzmek veya boşa kürek çekmekle eşdeğer olduğu söylenebilir.

9. Ön Yargı

Ön yargı, bir kimsenin fertlere veya gruplara karşı sevgi veya düşmanlık duygularına sebep olan, önceden şartlandırılmış bir düşünce, duygu veya tutumu barındıran sığ ve yüzeysel inançlar bütünüdür.²⁰⁷ Ön yargı kavramı, isimlendirilmesinden de anlaşıldığı gibi önceki birtakım şartlandırılma durumuna bağlı olarak ve belli bir bilgi-belge temeline dayandırılmadan elde edilen peşin hükümler, varılan ön kabul ve kanılardır.²⁰⁸ Karar vermedeki sistematik hata olarak da tanımlanan ön yargı, zan ve şüphe kavramlarıyla yakın anlam ilişkisine sahip olup ilmi ve bilimsel değeri olmayan, yalan yanlış bilgi kırıntılarıdır.²⁰⁹ Diğer bir tanımla önyargı, bir kimsenin yeterli ve somut bilgi ve belgeye dayanmayan; aksinin ispatlanmasına rağmen değiştiremediği sabit ve değişmez yargı ve kanaatler bütünüdür.²¹⁰ Sabit olumsuz düşünce kalıpları olarak önyargının oluşmasına sebep olan ve insanları bu zararlı zihinsel kapalılık moduna sığınmaya sevk eden asıl unsur ise zihinsel uğraş, akli muhakemenin zorluğu ve bilgi üretimi neticesinde ortaya çıkacak olan hakikatlerin sorumluluğundan kaçma eğilimi olduğu söylenebilir.²¹¹

Kanıt ve belgeye dayalı ilmi gerçekleri sürekli ön plana çıkaran Kur'an'da önyargı, zan ve şüpheye dayalı boş temenni ve kuruntular her fırsatta birçok temsili anlatım metoduyla yerilmiştir.²¹² Zan ve şüpheye dayalı bilgilerin hiçbir şekilde ilmi ve bilimsel bir değerinin olmadığı²¹³ altını çizen ilahi mesaj, insanın hakikatine vakıf olmadığı hususların peşine düşmesini yasaklamaktadır.²¹⁴ Zira hakkında emin olunmayan bilgilerin peşine düşmenin neticesinde görme, işitme ve idrak duyularının hesaba çekileceği vurgulanmaktadır.²¹⁵ Diğer

²⁰⁷ Mehtap Erdoğan - Celalettin Vatandaş, "Bireysel ve Toplumsal Dışlanma Pratiği: Önyargı ve Ayrımcılık", *Journal of Human and Social Sciences* 3/1 (26 Mayıs 2020), 474-485.

²⁰⁸ Gülümser Durhan, "Mantıksal Akıl Yürütmede Önyargı ve Yanılgılar", *Mantık Araştırmaları Dergisi* 4/2 (31 Aralık 2022), 6-23.

²⁰⁹ Yaşar Suveren, "Bilinçsiz Önyargı: Tanımı ve Önemi", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 14/3 (30 Eylül 2022), 414-426.

²¹⁰ Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi ve Empati* (İstanbul: Timaş, 2017), 67-71.

²¹¹ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 61.

²¹² el-Kehf 18/22; el-Hucurât 49/12.

²¹³ en-Necm 53/28.

²¹⁴ el-Hucur'at 49/12.

²¹⁵ el-İsrâ 17/36.

taftan Kur'an, evrenin altı safhadaki yaratılışından ve insanın varlık evine gelinceye kadar geçirdiği evreleri detaylı biçimde anlatarak net ve kesin bilginin önemine vurgu yapmaktadır. Ayrıca Kur'an, geçerli bir kanıt ve belgeye dayanmayan bir takım boş kuruntu ve iddialarından dolayı Yahudileri, Hıristiyanları ve müşrikleri kınayarak bilgi ve belge getirmek suretiyle tezlerini savunmaya davet etmektedir.²¹⁶

Ön yargı herhangi bir kanıtı veya geçerli bir bilgiye sahip olmadan önceden otomatik şartlanma ve koşullanma sonucunda olup net ve kesin bir hüküm içermediği için insanın hakikati ayan beyan görmesinin önünde büyük bir engel teşkil ederek gerçek özgürlüğe mâni bir tür hastalıktır.²¹⁷ Zira önyargılı kimse, kendi şartlandırılmış bilgisini hakikatin ta kendisi zannederek büyük bir yanılgıya düşmektedir. Kendi kuruntularını ve ön yargılarını gerçeklerin yerine koyarak zihinsel bir tür sapma sürecine girmektedir. Bu bakımdan ön yargının insanın hak ve hakikati, somut bilgi ve belgeye dayalı gerçekleri kabul etmesinin önünde engel teşkil ederek onun zihinsel ve düşünsel anlamdaki özgürlüğünü sekteye uğrattığı sonucuna varmak mümkündür.

10. Kötü Dost

Kişinin kendisiyle nitelenip tarif edildiği ve sevilip kendisine güvenilen ve aralarında iyi bir ilişki bulunan kimselere dost denir.²¹⁸ Kur'an'da dostluk kavramına büyük bir önem verilerek dostluk ilişkileri ve mümin bireyin dostluk ilişkisi kurabileceği ve kendileriyle asla dost olmaması gereken kimseler hakkında detaylı bilgi verilmektedir.²¹⁹ Ahirette iman ve takva bağına dayanmayan bütün dostluk ilişkilerinin çökeceği ve dünyadaki bu tür dostların birbirlerini terk edip yüz üstü bırakacakları ifade edilmektedir.²²⁰ Dahası Kur'an, dünyadaki iman ve takvaya dayalı olmayan, dünyayı biricik yaşam alanı olarak gören ve Allah'ın yasakları hususunda birbirine destek olanların ahirette birbirlerini tanımazlıktan gelerek birbirlerine lanetler yağdıracağı gerçeğini cehennemdeki tablolar yoluyla gözler önüne sermektedir.²²¹ Ayrıca insanların hesap vermek üzere mezarlarından bir bitki gibi²²² bitirilerek kalkıp Allah'ın huzurunda toplanacakları o büyük günde²²³ kişinin annesinden, babasından,

²¹⁶ el-Bakara 2/23; Yûnus 10/38; Muhammed 47/14; Âl-i İmrân 3/66, 93.

²¹⁷ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 80.

²¹⁸ Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 10/369-371.

²¹⁹ Âl-i İmrân 3/28; en-Nisâ 4/139; el-Mâide 5/51; el-Enfâl 8/73; et-Tevbe 9/71.

²²⁰ ez-Zuhruf 43/67; el-Meâric 70/10.

²²¹ el-Ankebût 29/25.

²²² Nûh 71/17.

²²³ el-Metaffifîn 83/6.

eşinden, çocuklarından kaçacağı²²⁴ hatta kendi kurtuluşu için çocuklarını, eşini, kardeşini bütün akrabalarını ve yeryüzündeki herkesi fidyeye olarak vermeyi isteyeceği²²⁵ ifade edilerek gerçek dostluğa bu ilahi perspektiften bakılması gerektiğinin altı çizilmektedir.

Dost kelimesinin kişinin lehinde olan hususlarda bir yardımcı, fikirdaş, gönüldaş ve aynı zamanda Allah yolunda yoldaş olduğunu ifade eden Kur'an, bu anlamda mümin bireylerin birinci ve en önemli dostunun bizzat yüce Allah ve Resulü olduğunu; onlardan sonra da Allah'a ve Resulüne gönülden iman ederek bağlanan samimi ve dürüst mümin bireylerin olması gerektiği ifade buyurulmaktadır.²²⁶ Kur'an'da müminlerin birbirlerinin dostları oldukları, birbirlerine iyiliği emredip birbirlerini kötülükten sakındırdıkları, namazı kılıp zekâtı verdikleri, Allah'a ve Resulüne boyun eğerek itaat ettikleri haber verilmektedir.²²⁷ Buna karşın münafıkların da birbirlerinin dostları oldukları; ancak müminlerin aksine birbirlerine kötülüğü emrettikleri, iyiliği yasakladıkları, Allah yolunda harcamada cimri davrandıkları ve Allah'ı ihmal edip unuttukları bunun sonucunda Allah'ın da hızlânla yani onları kendi hallerine bırakmak suretiyle unuttuğu ifade buyurulmaktadır.²²⁸

Müminlerin Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmemesi gerektiği; zira onların birbirlerinin dostları oldukları ifade edilmektedir.²²⁹ Diğer taraftan müminlerin, müminleri bırakarak kafirleri dost edinmemeleri gerektiğinin de altı çizilmektedir.²³⁰ Dahası küfrü tercih etmeleri durumunda müminlerin, babalarını ve kardeşlerini bile dost edinmemeleri gerektiği üzerinde durulmaktadır.²³¹ Son olarak Kur'an, gerek dünyada gerekse ahirette Allah dostlarının geçmişe dair hiçbir korkularının olmayacağını ve geleceğe dair yaşayacakları hiçbir endişe ve kaygılarının olmayacağını müjdelemektedir.²³² Gerçek dost olarak Allah, Resulü ve müminlerin bırakılarak şeytanın, müşriklerin, Yahudi ve Hıristiyanların dost edinmemesinin gerektiği; aksi taktirde, bunu yapan kimselerin Allah'la olan bütün bağlarının kopacağı ve yüzüstü bırakılarak dostsuz kalacakları ifade edilmektedir.²³³

²²⁴ Abese 80/33-36;

²²⁵ el-Meâric 70/11-14.

²²⁶ el-Mâide 5/55.

²²⁷ et-Tevbe 9/71; el-Enfâl 8/72.

²²⁸ el-Mâide 5/51; et-Tevbe 9/67.

²²⁹ el-Mâide 5/57.

²³⁰ Âl-i İmrân 3/28.

²³¹ et-Tevbe 9/23.

²³² Yûnus 10/62.

²³³ en-Nisâ 4/139, 144; Âl-i İmrân 3/28.

Şeytana uyanların şeytanın dostları oldukları ve Rahman'ın hikmet dolu kitabından yüz çeviren kimselere dost şeytanların tayin edileceği ve Allah'a iman etmeyenlere şeytanların dost kılınacağı ifade edilmektedir.²³⁴ Dahası mülkün gerçek sahibinin Allah olduğu anlaşıldığı ve kafirler için oldukça çetin olan kıyamet günü, kişinin, dünya hayatında kurduğu geçici dünyevi menfaat ve kirli çıkar ilişkilerine dayalı sahte dostluklardan dolayı derin bir pişmanlık duyacağı ve kendisine hatırlatıcı Kur'an mesajları geldiği halde kendisini iman etmekten alıkoyan dünyadaki dostuna hayıflanarak *“Keşke falan kesi dost edinmeseydim de Resulün aydınlık yoluna uysaydım. Zira şeytan insanı yüz üstü bırakır.”* diyecektir.²³⁵ Aynı şekilde o zorlu kıyamet gününde kişi dünyada kendisini doğru yolda olduğu zehabına kaptırarak Allah'ın yolundan alıkoyduğu için sahte ve aldatici dostuna *“Keşke aramızda doğu ile batı arası kadar büyük bir mesafe olsaydı da hiç görüşüp dost olmasaydık.”* diyecektir.²³⁶ Öte yandan Allah, takva elbisesine bürünüp her türlü maddi ve manevi kötülüklerden şiddetle sakınan müminlerin dostu oluşunu²³⁷ ve onları karanlıklardan aydınlığa çıkaracağını vaat etmektedir.²³⁸

11. Hırs

Şiddetli arzu, aşırı sevgi, tutku, yoğun ve sonu gelmeyen köklü istek ve arzular, doyumsuzluk ve açgözlülük anlamlarına gelen hırs, kontrol edilmesi oldukça güç bir duygudur.²³⁹ İnsanın ferasetini bağlayıp bütün benliğini saran ve hakikatin önünde kalın ve koyu bir perde olan bu yoğun duygu, insanın gerçekleri görmesinin önündeki en büyük engellerden birisidir. Nice büyük hayırlardan mahrumiyet sebebi olan hırs, insanın kendi lehinde olan hususlarda hakikati idrak etmesine engel olup onun özgürlüğünü elinden alarak onu adeta kendi esiri yapar.

Kur'an'da Yahudiler örneği üzerinde, aşırı hırs ve yaşam tutkusu yerilerek insan hayatının nihayet ölümle noktalanacağı ifade edilmektedir. Asıl önemli olanın ne kadar süre yaşandığı değil; nasıl yaşandığı ve bu yaşamın neticesinde insanın kendisini cehennemden koruması olduğunun altı çizilir.²⁴⁰ Hadis-i şerifte de insan oğlunun ne kadar haris ve aç gözlü bir varlık olabileceği *“İnsanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa üçüncüsünü ister. Onun*

²³⁴ ez-Zuhruf 43/36.

²³⁵ el-Furkân 25/26-29.

²³⁶ ez-Zuhruf 43/38.

²³⁷ el-Câsiye 45/19.

²³⁸ el-Bakara 2/257.

²³⁹ Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 254.

²⁴⁰ el-Bakara 2/96; el-Âl-i İmrân 3/185.

gözünü ancak toprak doyurur.” şeklinde buyurulmaktadır.²⁴¹ Ayrıca bir şeyi tutku düzeyinde isteyip arzulamanın, insanı onun zararlarına ve olumsuz taraflarına karşı kör ve sağır edeceği ifade edilir.²⁴² Hayır ve bereketten mahrumiyet sebebi olan hırs, insan ilişkilerinde oldukça yıkıcı ve tahrip edici birtakım sonuçları doğurmaktadır.

Hırs duygusunun panzehiri kanaat olup elindeki kıymetini bilerek onun şükrünü nimetin cinsiyle ifa etmektir. Hırsın hayır ve bereket kapılarını kapatarak insanı mahrumiyet çukurlarına yuvarladığı gerçeği, Kur’an’da bahçe sahipleri örneğinde ibret verici bir tablo olarak sunulmaktadır.²⁴³ Kur’an, hırsın kadere yani Allah’ın taktir ve taksimine razı olmamakla eşdeğer ve insan benliğini saran yıkıcı bir duygu olduğunu ifade etmektedir. Sosyal bir varlık olarak insanın kimlik ve şahsiyetini gerçekleştirme ve elindekiyle yetinerek başkasının eline gözü dikmemesi gerektiği ve Allah’ın rızkının helal dairede insanın temel ihtiyaçlarına kâfi geleceği gerçeğinin altı çizilmektedir.²⁴⁴

12. Vesvese

Vesvese, şeytanın veya nefsin insanı Allah’a isyan etmeye yönelten kötü ve zararlı telkin, fısıltı ve dürtünün genel adıdır.²⁴⁵ İmtihan edilmek üzere yaratılan insanın baş etmek zorunda olduğu en temel dürtü olarak vesvese, şeytan ve nefsin sürekli olarak insana kötü ve şerli düşünceler pompalamasıdır.²⁴⁶ Böylece insanın kendisine karşı bağımsızlığını kazanmak durumunda olduğu ve baş edip kontrol altına alabildiğinde manevi özgürlüğünü kazanacağı iki düşmanı vesveseyle sürekli kötü sinyaller yayarak insanın öz benliğine zarar vermek ve onu kendi öz değerlerinden koparmak ister.²⁴⁷ Bu bağlamda insanın vesveseyle amansız bir mücadele içinde olduğu söylenebilir.

Bir türlü bastırılıp kontrol altına alınamayan istemsiz birtakım içsel düşünceler olarak tarif edilen vesvese/takıntı, insanın öz benliğini sararak bütün duygu ve düşüncelerini etkisi altına alabilecek kadar kuvvetli bir güce sahip olabilmektedir.²⁴⁸ Başlangıçta basit ve sıradan

²⁴¹ el-Buhârî, *Sahîhu ’l-buhârî*, “Rikâk”, 10 (6075).

²⁴² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 116.

²⁴³ el-Kalem 68/17-33.

²⁴⁴ el-Hicr 15/88; Tâhâ 20/131.

²⁴⁵ el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi ’l-Kur’ân*, 869.

²⁴⁶ Mustafa Çağrı, “Vesvese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 12 Haziran 2023), 70-72; Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 691.

²⁴⁷ Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı*, 86-93. Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 166-167; Kalkan, *Ansiklopedik Kur’an Kavramları*, 10/503-505.

²⁴⁸ Sinem Atmaca, “Lacan’ın Özne Kurulum Yaklaşımına göre Obsesyon Nevrozu”, *Ayna Klinik Psikoloji Dergisi* 4/1 (01 Mart 2017), 14-25.

soyut düşünce olarak ortaya çıkan vesvese, kişinin vereceği tepkiye göre ya yok olup ortadan kalkar ya da kişinin ciddiye almasına bağlı olarak dağ kadar büyüyerek ve adeta ete kemiğe bürünerek asılsız bir gerçekliğe dönüşür. İnsan bu kötü duyguları kontrol altına alamadığında onların hakimiyetine girerek adeta öz denetimini ve kontrolünü kaybeder ve bu duyguların yönettiği biri olarak yaşamını sürdürmeye mahkûm hale gelir. Bu durumda kişinin özgürlüğü ve denetim mekanizması devre dışı kalmış olup kişi adeta kendi iç sesinin kulu ve kölesi olmaya başlar.²⁴⁹ Bu sebeple gerçek özgürlüğün elde edilmesi için insanın iç sesini iyi tanıması, kötü duygu ve düşüncelerini belli bir akli muhakeme süzgecinden geçirerek kontrol altına alması büyük önem taşımaktadır.

Vesveseye Kur'an'da geniş yer verilerek insanın kalbine sürekli olarak cinlerden ve insanlardan kötülüğün pompalandığı ifade edilir.²⁵⁰ İnsanın Allah'ı anması ve Allah'a sığınması durumunda bu vesvese kaynaklarının vesveselerini durdurdukları ve insan Allah'ı zikretmeyi unuttuğu anda da tekrar kaldıkları yerde bu pis emellerine devam ettikleri ifade buyurulmaktadır.²⁵¹ Bu durumda karşımıza iki tip insan çıkmaktadır: Birincisi kendi iç dünyasına hâkim, kendi iç sesini dinleyerek onu akıl ve mantık süzgecinden başarıyla geçirip kirli ve pis düşünce ve dürtüleri kontrol altına alıp özgün karar mekanizmasına zarar vermeyendir. İkincisi ise iç sesinin kulu kölesi olup içerden gelen her sese kulak verip onu gerçeğin ta kendisi olarak algılayıp kendi öz denetimini kirli, pis düşünce ve duygulara kaptırarak adeta dürtülerine köle ve tutsak olan kimsedir. Denilebilir ki insan, gerçek özgürlüğü öncelikle kendi iç sesine karşı kazanmalıdır. Aksi halde özgür bir bireyden bahsetmek imkânsız olur.

13. Dünya Sevgisi

İnsanlardan ve cinlerden kimin daha güzel davranışlar sergileyeceğini imtihan etmek için ölümü ve hayatı yaratan Allah,²⁵² insanın imtihan salonunun dünya olduğuna hükmetmiştir.²⁵³ Ayrıca O insanı topraktan yaratmış, insan öldüğünde toprağa dönüşecek ve rabbinin önünde hesap vermek üzere bir bitkinin yeşermesi gibi yeşererek²⁵⁴ tekrar

²⁴⁹ Ali Kerdiçe - Habil Şentürk, "Psikoloji ve Din Açısından Takıntılar: 'Vesvese' Üzerine Analizler", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 2 (30 Aralık 2020), 107-134.

²⁵⁰ en-Nâs 114/4-6.

²⁵¹ el-Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, "Tefsir" 473.

²⁵² el-Mülk 67/2.

²⁵³ Âl-i İmrân 3/14, 185.

²⁵⁴ er-Rûm 30/19; ez-Zuhuf 43/11.

topraktan/mezardan çıkarılacaktır.²⁵⁵ Dünya, kelime olarak ölüm ötesi ahiret hayatına kıyasla “yakın ve alçak/değersiz” anlamlarına gelmektedir. Zira Kur’an’da yer aldığı bağlama göre kelimenin her iki anlamda kullanıldığı görülmektedir.²⁵⁶

Genel olarak Kur’an’da, dünya hayatı ahirete kıyasla oldukça kısa/fani/geçici, bir oyalanma yeri, bir eğlence merkezi, insanların aralarındaki övünme, mal ve çocuklardaki bir fazlalık yarışı ve aldatıcı bir meta olarak geçer.²⁵⁷ Dünyanın bir süs/ziynet olduğu ve dünyanın süsünün de nefsanî arzulara, özellikle kadınlara/karşı cinse, oğullara/çocuklara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük olduğu ifade edilmektedir. Akabinde bu zikredilenlerin dünya hayatının geçici nimetleri olduğu; onlara takılıp aldanmak yerine²⁵⁸ Allah’ın takva elbisesine bürünen kimseler için hazırladığı eşsiz nimetlerin bulunduğu cennete ve Allah’ın rızasına talip olunması gerektiği öğüdü verilmektedir.²⁵⁹

Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah’ın katındadır. Buna mukabil ahiret hayatının kalıcı, ebedi, asıl yurt ve cennetin gerçek ve kalıcı yaşam merkezi olduğu ve cennetteki nimetlerin bitimsiz ve sonsuz olduğu, sakinlerinin her türlü mutluluğu tadacakları ve bütün bunların da ötesinde rablerinden gelen selam ve O’nun hoşnutluğunun olacağı üzerinde durulmaktadır.²⁶⁰ Kur’an’da dünyanın geçiciliğine vurgu yapılmak maksadıyla “âcil” ismi;²⁶¹ ahiretin de kalıcı ve ebediliği vurgulanmak üzere “ukba” ve “kalıcı yurt” isimleri kullanılmıştır.²⁶²

Dünyanın şiddetli cazibesine kapılarak dünyada bir misafir olduğunu, bu hayatın bir imtihan sınıfı/salonu olduğunu unutan insan, dünyevi zevk ve şehvetlerin sarhoşluğuyla rabbini, hesap ve kitabı ve nihayetinde kendi öz benliğini unuttur hale gelebilmektedir.²⁶³ Dünyanın bir mevsimlik yeşil bitkilere benzediği, bu yeşilliğin oldukça tatlı ve cazibeli

²⁵⁵ el-A’râf 7/25.

²⁵⁶ el-İsfahâni, *el-Müfredât fî garibi’l-Kur’ân*, 318-319.

²⁵⁷ el-Hadîd 20.

²⁵⁸ Lokmân 31/33; Fâtır 35/5.

²⁵⁹ Âl-i İmrân 3/14-15.

²⁶⁰ Yâsîn 36/55-58; Fussilet 41/30-32; Yûnus 10/26.

²⁶¹ el-İsrâ 17/18; el-Kiyâmet 75/20; el-İnsân 76/27.

²⁶² er-Ra’d 13/22, 24, 35, 42;

²⁶³ el-Keh 18/57; Tâhâ 20/115, 126; Yâsîn 36/78; ez-Zümer 39/8; el-Mâide 5/13, 14; el-En’âm 6/44; el-A’râf 7/51, 165; et-Tevbe 9/67; el-Furkân 25/18; Sâd 38/26; el-Haşr 59/19.

olduğu; fakat bu cazibeye aldanarak büyük bir kayba uğramamak gerektiği temsili ifadelerle dile getirilir.²⁶⁴

Kalıcı ve ebedi yurt olan ahiret hayatını bırakarak fani ve geçici dünya hayatına meyledip gönül bağlayan insan; cenneti, cennet nimetlerini, bu nimetlerin doruk noktası olan Allah'ın rızasını elde etme ve cemaliyle müşerref olma nimetini yitirerek kendi özüne en büyük yıkım ve kıyımı yaşatmış olur.²⁶⁵ Bu sebeple denilebilir ki dünyevi bütün zevk ve sefayı sürse bile insanın, gerçek özgürlüğünden bahsetmek tam bir sefahattir/sefalettir ve büyük bir aldanmadır. Bu durumun gerçek özgürlük olmadığı büyük aldanma gününde insanlar yapıp ettiklerinin semeresini toplamak amacıyla Allah'ın huzurunda toplandıklarında ayan beyan ortaya çıkacaktır.²⁶⁶

14. Gelenek Görenekler

Atalar dini olarak da ifade edilen gelenek ve görenekler sosyal bir varlık olan insanın çevresinde çocukluğundan itibaren görüp duyduğu; kimi zaman sorgulamadan benimseyip yaşadığı ve belli bir süre sonra bir inanç formuna dönüştürerek dinsel bir tabu haline getirdiği uygulamalar bütünüdür.²⁶⁷ İnsanın ataları yoluyla çevresinden edindiği kültürel unsurlar, adet ve alışkanlıkların zaman içinde dinsel bir şekle dönüşmesi sonucunda insan aklının bunu sorgulama esnasında karşılaştığı muhalefet ve baskının, insanın özgün ve özgür düşünmesinin önündeki büyük engellerden biri olduğu söylenebilir.²⁶⁸ Nitekim tarih boyunca birçok peygamberin ilahi elçilik görevi sırasında karşılaştığı en temel problemlerden biri de bu olmuştur.²⁶⁹

Akli muhasebeden yoksun ve düşünce yoksulu müşriklerin²⁷⁰ peygamberlere iman etmemelerinin en büyük gerekçelerinden biri “*Bizi davet ettiğin bu hususları atalarımızdan duymadık/görmedik.*” demeleri olmuştur. Atalarını üzerinde buldukları dini yani yaşam tarzını en ideal hayat biçimi olarak gören bu kimseler, atalarının yaşadıklarını mutlak hakikatle eşdeğer görürler. Bu da onların kendilerini hak ve hakikate kapatmaları sonucunda

²⁶⁴ Yûnus 10/24; el-Kehf 18/45.

²⁶⁵ Âl-i İmrân 3/77.

²⁶⁶ et-Tegâbün 64/9.

²⁶⁷ Musa Turşak, “Toplumsal Gelişmenin ve İlerlemenin Önündeki Engel: Atalar Kültü veya Paternalizm” *Universal Journal of Theology* 2/3, (30 Aralık 2017), 198-206; Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 1/757-758.

²⁶⁸ Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı*, 77-83.

²⁶⁹ el-Bakara 2/170, 171; el-Mâide 5/104; el-En'âm 6/148; el-A'râf 7/28, 70-71, 172-173.

²⁷⁰ ez-Zümer 39/64-67.

tarifi imkânsız koyu bir bağnazlık çukuruna yuvarladıklarını gözler önüne sermektedir.²⁷¹ Bu kimseler, daha da ileri giderek kalplerinin ilahi bilgilere kapalı olduğunu; dolayısıyla bu bilgilere ihtiyaçlarının olmadığı beyan ederek kendilerini müstağni görüyorlardı.²⁷² Ayrıca atalarının akıllarını kullanmadıkları ve böylece doğru yolda olmadıkları gerçeğine rağmen kr körüne atalarının izinden gitmeleri zerine²⁷³ ayetlerin dozu da artarak “*Şeytan, onları ateşe çağırdığı halde onlar hala kr körüne atalarını bağnazca taklit mi edecekler?*” şeklinde Şiddetli bir kınamaya dönüŐmektedir.²⁷⁴ Atalar yolunu geçerli bilgi ve belge olmaksızın kr körüne ve koyu bir bağnazlıkla takip eden kimselerin, çobanın sadece sesini duyan; fakat hiçbir Őey anlamayan hayvanlara benzetilerek bu kimselerin manevi bakımdan kr, sağır ve dilsiz oldukları ifade edilmektedir.²⁷⁵ Nitekim asıl körlüğün manevi körlük olduğu ve duyularını ilahi çağrıya kapatanların derin bir manevi körlüğün pençesinde kıvrılmakta oldukları beyan buyurulmaktadır.²⁷⁶

Atalardan bırakılan kültür ve geleneklerin bu derecede kutsanması ve sorgulanamaz bir tür inanç biçimine dönüŐtürülmesi insanın zgr düşünerek hakikati keŐfetmesinin önündeki en büyük engellerdendir.²⁷⁷ Zira bu taassup/fanatizm insan aklını işlevsiz hale getirerek insanın düşünme yetisini ve aklını dumura uğratar. İnsanı otomatik davranışlar sergileyen bir tür canlı robota dönüŐtüren bu düşünce körlüğü, insanın öz farkındalığını keŐfetmesine ve öz benliğini bulmasına engel teşkil eder.²⁷⁸ Bunun neticesinde alınan kararların ve yapılan eylemlerin sorumluluğu da otomatik olarak atalara veya kültürel unsurlara havale edildiği için insan, her türlü ahlaki ve insani sorumluluktan sıyrılarak kendisini masum ve sorumsuz bir tür varlık olarak görmeye baŐlayabilmektedir.²⁷⁹

İnsanların geçmiŐteki inanç ve eylemlerini veya günlük alışkanlıklarını akli muhasebe süzgecinden geçirerek sorgulamaktan kaçmalarının altında yatan en temel sebebin, insanın en ağır zihinsel faaliyet olan düşünme ve muhasebe yapmaktan ürkerek özgün seçim yapma zorunluluğundan korkup kaçması olduğu söylenebilir. Zira düşünmek büyük bir zihni çaba olup zihinsel, duygusal ve davranış bakımından köklü bir deĖiŐimi gerekli kılmaktadır. Bunun

²⁷¹ el-Bakara 2/170.

²⁷² el-Bakara 2/88; en-Nisâ 4/155.

²⁷³ el-Bakara 2/170.

²⁷⁴ Lokmân 31/21.

²⁷⁵ el-Bakara 2/171.

²⁷⁶ el-Hac 22/46.

²⁷⁷ Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 1/759.

²⁷⁸ Tarhan, *Toplum Psikolojisi ve Empati*, 103-104.

²⁷⁹ Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları*, 1/760-761; Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 118-120.

sebebi kişinin karar alma cesaretini gösterememesi ve kendisini alacağı kararların sonucuna katlanmaya yetkin görememesi olarak ifade edilebilir. Bunun neticesinde kişi kendisini birtakım bağımlılıkların pençesine/kucağına atarak “kendi” olmak yerine başkalarının istediği “bir kimse” olmayı yeğler.²⁸⁰

Bu sebeple başkasının aklıyla düşünmek, başkalarının seçim ve tercihlerini uygulamak ve başkalarının dayattığı hayatları yaşamak şeklinde özbilinç ve öz farkındalıktan uzak kopya şahsiyetler türemeye başlar. Böylesi hayatların neticesinde verilecek bir hesap veya üstlenilecek bir sorumluluk olmadığı için görünürde oldukça kolay olduğu söylenebilir. Zira bu kişinin aldığı kararların ve yaşadığı hayatın kendi öz kimliği ve özgün şahsiyetiyle hiçbir alakası yoktur. Kişi sadece başkalarının kararlarını uygulamış olmakta olup şahsın herhangi bir etkisi ve rolü söz konusu değildir. Bu sebeple yanlış kararlarının ve yersiz davranışlarının olumsuz sonuçlarını kendilerine uyduğu kimselere hatta hadlerini aşarak Allah’a bile nispet ederek sorumluluktan kaçmaya çalışırlar.²⁸¹ Sonuç olarak denilebilir ki insan, kendi özgürlüğünün yükünden yani özgün karar ve bunun sonucunda meydana gelen sorumluluklarından kaçtığı için hak ve hakikatten eşeğin aslandan ürküp kaçtığı gibi kaçabilmektedir.²⁸²

15. Kibir

Kibir, insanın kendisini büyük; başkasını küçük, hor ve hakir görerek gerçeği algılamaya yanaşmamasıdır.²⁸³ Ruhsal bir tür rahatsızlık olan kibir duygusu, insanın hakikati olduğu gibi görmesine engel teşkil ederek özgür düşünmesinin önünde aşılması zor bir engeldir.²⁸⁴ Zira kibir, insanın kendisini olduğundan daha büyük ve önemli görmesi; buna mukabil başkalarını da olduğundan daha aşağı görmesi olup tedavisi güç psikolojik bir hastalıktır. Bu sebeple kibirli kimsenin öncelikle empati duygusuna ihtiyacı olduğu söylenebilir. Daha sonra bu kişinin başka kimselerin de meziyetlerinin ve birtakım

²⁸⁰ Yakup Subaşı, “Erich Fromm’un Modernite Eleştirisi”, *Sosyolojik Düşün* 4/2 (30 Aralık 2019), 59-69; Ali Şeriatî, *Kendini Devrimci Yetiştirmek*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr, 2012), 192-193.

²⁸¹ en-Nahl 36/35; ez-Zuhruf 43/20; el-Bakara 2/170, 171; el-Mâide 5/104; el-En’âm 6/148; el-A’râf 7/28, 70-71, 172-173.

²⁸² el-Müddesir 74/49-56.

²⁸³ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi ’l-Kur’ân*, 697.

²⁸⁴ el-Bakara 2/206; Mustafa Çağrı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları) (Erişim 13 Haziran 2023), 561-562.

üstünlüklerinin olduğunu kabullenmesini ve bunun neticesinde kibre kapılmayı gerektirecek herhangi bir gerekçenin olmadığını idrakine varmasını sağlamaktır.²⁸⁵

Kur'an'da kibrin ilahi hakikatleri kabullenmenin önünde büyük bir engel teşkil ettiği hatta daha da ileri boyutlara vardırıılarak Allah'a ve hidayet elçilerine başkaldırmayla sonuçlanmaktadır. Tarih boyunca insanın kabullenemediği en büyük gerçek, kendisi gibi bir insanın peygamber olarak görevlendirilmesi ve hayatına müdahil olmasıdır. Bu sebeple kibir ve gurur kişinin "*Bizim gibi yiyip içen, çarşı pazar dolaşan ve evlenip soyunu devam ettiren bir insan nasıl peygamber olabilir veya nasıl ilahi elçilik göreviyle görevlendirilebilir?*" gibi sorular yönelterek ilahi davet ve çağırımı kabullenmesine engel olur.²⁸⁶ Nitekim tarih boyunca insanlar kendi akıllarınca ve bir takım maddi ölçütlerle Allah'ın tayin ettiği kutsal elçileri beğenmeyerek ilahi taktir ve tayine itirazda bulunarak karşı gelmişlerdir.²⁸⁷

Kibir ve büyüklük duygusunun insanın hakikati hakikat olarak görmesinin ve kabul etmesinin önünde büyük bir engel teşkil ederek insanın gerçek özgürlüğünü adeta zor ve baskıyla elinden alan despotik bir duygu olduğu söylenebilir. Ayrıca bu duygunun tedavi edilmesi, başta empati duygusunun geliştirilerek içselleştirilmesi; daha sonra tevazu duygusunun sağlam bir huy ve değişmez bir karakter haline getirilmesiyle mümkündür.²⁸⁸ Diğer taraftan insan bedensel ve ruhsal anlamda sürekli bir etkileşim ve iletişim içinde olduğundan insan bedeni, ruhsal değişimlerden etkilendiği gibi; insan ruhu da bir takım bedensel değişimlerden etkilenebilmektedir. Bu sebeple bir takım fiziksel/bedensel zaafılar, çeşitli hastalıklar, yaşlılık ve ölüm gibi insanın aciz ve çaresiz bir varlık olduğunu fiilî ve kesin olarak ifade eden vakıalar kibrin kırılmasını sağlayarak yerini empati ve tevazuya bırakabilir.

SONUÇ

Özgürlük, insanın hayatındaki anlam arayışı ile hissedilen bir gerçekliktir. Bu gerçekliğin farkına vararak kendi öz yolculuğuna çıkan birey, kendi idrakine varıp şahsiyetini keşfeder. Bunun neticesinde özgün bir kimlik ve kişilik oluşur. Meydana gelen bu kişilik kendini ve çevresini tanıyarak çevresiyle ve iç dünyasıyla nitelikli bir ilişki biçimi oluşturur.

²⁸⁵ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 159-168.

²⁸⁶ Hüd 11/27; İbrâhîm 14/10; el-Enbiyâ 21/3; el-Mü'minûn 23/24; el-Furkân 25/7.

²⁸⁷ el-Bakara 2/247; ez-Zuhruf 43/31; el-A'râf 7/75-76; Sebe' 34/31-33.

²⁸⁸ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, 159-160.

İç dünyasında çeşitli keşifler yapan ve öz farkındalığı yüksek birey çevresiyle daha nitelikli ilişki biçimi kurmaya başlar.

Kendini bilen rabbini bilir ifadesi en güzel öz farkındalık ifadesidir. Kişi kendisini bildikçe rabbini; rabbini bildikçe de kendisini bilir hale gelir. Bu durum kişinin öz bilincini artırarak olgun ve özgün bir birey olma yolunda kişiye rehberlik eder. Kendine has bir hayat felsefesi olan, kendine özgü kararlar alan ve aldığı özgün kararları büyük bir kararlılıkla uygulayıp eylemlerinin sorumluluğunu büyük bir cesaretle sahiplenen olgun ve ergin birey gerçek özgürlüğü elde edendir.

Özgürlük öz bilinci ve öz disiplinidir. Kendi özünün bilincinde olup onu korumak için istek ve tutkularına hâkim olma ve onları belli bir disiplin dahilinde kontrol edebilme ve onları yerli yerinde kullanabilme becerisine sahip olmaktır. Diğer bir ifadeyle özgür olmak, özün bilincinde olmak, özü her türlü zararlı etkiden korumak ve onu daha da zenginleştirerek geliştirmek demektir. Bu bakımdan özgürlük, iyi eğitilmiş bir ruhun ve bilge bir aklın meyvesidir.

Kur'an, seçme ve tercih imkanına sahip mükerrem varlık insanın düşünce ve davranışlarına istikamet veren ilahi bir rehberdir. İnsana sunulan özgürlüğün tanımı ve kapsamı hakkında yeterli bilgiyi barındıran hikmet dolu hayat kitabı, onun başıboş yaratılmadığını; tam aksine rabbine karşı yerine getirmekle mükellef kılındığı kutsal kulluk vazifesi için yaratıldığını ifade buyurmaktadır. Bununla birlikte Kur'an'da kulluk görevinin tam bir bilinç ve samimiyetle yerine getirilmesinin karşısında birtakım engellerin bulunduğu ve bunları aşabilmenin gerçek özgürlük olduğu dile getirilmektedir.

Rahmet ve şifa kaynağı Kur'an'da, Allah'ın insandan beklediği kulluk vazifesini hakkıyla yerine getirmesine engel teşkil eden hususların en önemlilerinden birisi şirktir. Şirk insanın duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını parçalar ve tutarsız bir kişilik modeli meydana getirir. Bir tür özgürleşme hareketi olarak Tevhid ise insanın duygu düşünce, tutum ve davranışları arasında kopmaz bir bütünlük ve mükemmel bir uyum sağladığı için insanın ruh ve beden sağlığı üzerinde hayati bir öneme sahiptir.

Hiçbir sağlam temele dayanmayan küfrün, insanın kendi özünü bile ihmal ederek ona yabancılaşması, yaşamdaki en ufak ruhsal veya fiziki fırtınanın karşısında savrulup yerle bir olması, azim ve kararlılıktan yoksun kalması, kendisine ve çevresine fayda yerine sürekli zarar vermesi, yönüyle tam bir kölelik, esaret ve tutsaklık olduğu; buna karşılık imanın, insanın özünün sağlam temellere dayanması, öz farkındalığı yüksek olması, hayattaki hiçbir

ruhsal veya fiziki fırtınanın karşısında savrulmaması, sabırlı ve kararlı duruş sergilemesi, kendisine ve çevresine her an fayda ve yarar sağlaması bakımından mümin birey için gerçek bir özgürlük olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Haset, ırkçılık, kibir, dünya sevgisi, geleneklere körü körüne bağlılık, kötü dost, cimrilik ve benzeri olumsuz karakter özellikleri de insanın hür iradesini elinden alarak zihinsel ve duygusal yönde kölelik ve esaret meydana getiren hususlardır.

KAYNAKÇA

Akalın vd., Şükrü Halûk. Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı., 2011.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-. el-Furûku'l-lugaviyye. thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Dâru'l-‘İlm ve’s-Sekâfe li’n-Neşri ve ve’t-Tevzî‘, ts.

Ateş, Süleyman. Kur’an Ansiklopedisi. 30 Cilt. İstanbul: Kur’an Araştırmaları Müessesesi, ts.

Atmaca, Sinem. “Lacan’ın Özne Kurulum Yaklaşımına göre Obsesyon Nevrozu”. Ayna Klinik Psikoloji Dergisi 4/1 (01 Mart 2017), 14-25. <https://doi.org/10.31682/ayna.470723>

Ayverdi, İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde. ed. Ahmet Topaloğlu. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2. Baskı., 2005.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. Sahîhu'l-buhârî. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Dımeşk: Dâr İbn Kesîr, 5. Baskı., 1993.

Buladı, Kerim. Kur’ân’ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

Cebecioğlu, Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. İstanbul: Anka Yayınları, 2. Baskı., 2004.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-‘arabiyye. thk. Ahmed Abdulgafur Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-‘İlm li'l-Melâyîn, 4. Baskı., 1987.

Cüceloğlu, Doğan. Gerçek Özgürlük. İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Baskı., 2015.

Cürcânî, Seyyid Şerîf el-. Kitabu't-ta‘rifât. thk. Komisyon. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1. Baskı., 1983.

Çağrııcı, Mustafa. “Cimrilik”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 07 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cimrilik>

Çağrııcı, Mustafa. “Gazap”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 436-437. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 09 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazap--insan>

Çağrııcı, Mustafa. “Haset”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 378-380. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 07 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/haset>

Çağrııcı, Mustafa. “Hürriyet”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 502-505. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 03 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurriyet>

Çağrııcı, Mustafa. “Kibir”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 561-562. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 13 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibir>

Çağrııcı, Mustafa. “Vesvese”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 70-72. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 12 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vesvese>

Doğan, Mehmet. Doğan Büyük Türkçe Sözlük. Ankara: Yazar Yayınları, 25. Baskı., 2014.

Durhan, Gülümser. “Mantıksal Akıl Yürütmede Önyargı ve Yanılgılar”. Mantık Araştırmaları Dergisi 4/2 (31 Aralık 2022), 6-23.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. Sünen Ebî Davûd. thk. Şuayb el-Arnâvutî - Muhammed Kamil Karabilâlî. 7 Cilt. Dâru’r-Risâleti’l-‘Alemiyye, 1. Baskı., 2009.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. el-Behru’l-muhît fi’t-tefsîr. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1999.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed. İrşâdu’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-kitâbi’l-kerîm. Beyrût: Dâr İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.

Eker, Hasan. Ahiret Bilinci. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 6. Baskı., 2013.

Erdoğan, Mehtap - Vatandaş, Celalettin. “Bireysel ve Toplumsal Dışlanma Pratiği: Önyargı ve Ayrımcılık”. Journal of Human and Social Sciences 3/1 (26 Mayıs 2020), 474-485.

Erkaya, Mahmud Esad. Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kaynakları. Ankara: Otto, 1. Baskı., 2017.

Ermiş, Hamza. Arapça’dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü. İstanbul: Ensar, 2. Baskı., 2014.

Eserî, Abdullah b. Abdulhamid el-. İman. İstanbul: Guraba, 1. Baskı., ts.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-. Tehzîbu’l-luğa. thk. Muhammed Avd Mur’ib. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1. Baskı., 2001.

Faruki, İsmail Raci. Tevhid Düşünce ve Hayata Yansımaları. çev. Ejder Okumuş. İstanbul: Mahya yayıncılık, 2. Baskı., 2017.

Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-. Kitâbü’l-‘ayn. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmîrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetu Hilâl, ts.

Fromm, Erich. Özgürlükten Kaçış: Faşizm, Demokrasi ve Özgürlük Üzerine. çev. Şemsa Yeğîn. İstanbul: Say Yay., (Zuerst Verlegt bei Payel Yayınevi)., 2015.

Fromm, Erich. Sahip Olmak Ya Da Olmak. çev. Arıtan Aydın. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1997.

Fromm, Erich. Sevginin ve Şiddetin Kaynağı. çev. Yurdanur Salman-Nalan İçten. İstanbul: Payel yay, 6. bas., 1994.

Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-. İhyâu ‘ulûmi’d-dîn. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Ma‘rife, ts.

Haliloğlu, Hasan. “Kur’an-ı Kerîm’de ve Tefsirlerde Öfke”. Kur’an Sureleri Işığında Akademik Araştırmalar. ed. Ahmad Najib. 364-409. İstanbul: Sonçağ Akademi, 1. Basım., 2023.

Hayek, Friedrich A. Von. Özgürlüğün Anayasası. çev. Yusuf Ziya Çelikkaya. Ankara: Bigbank, 1. Baskı: Haziran 2013., 2013.

Işık, Mesut. Kur’an-ı Kerim’de Deyimler ve İnsanın Temel Özellikleri. Erzurum: Fenomen, 1. Baskı., 2019.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. et-Tahrîr ve't-Tenvîr. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyyeti li'n-Neşr, 1984.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm. thk. Es'ad Muhammed et-Teyyib. Suudi Arabistan: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, 3. Baskı., 1998.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ. Mu'cemu mekâyisi'l-luga. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Dâru'l-Fıkr, 1979.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. Lisânu'l-'arab. thk. Komisyon. 15 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdr, 3. Baskı., 1993.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-. el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân. thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı., 1991.

Kalkan, Ahmed. Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları. 10 Cilt. İstanbul: Step Ajans Matbaacılık, 2014.

Karagöz vd., İsmail. Dini Kavramlar Sözlüğü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı., 2015.

Karaman, Hayreddin. "Âdet". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 369-373. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 12 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adet#1>

Karaman vd., Hayreddin. Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı., 2007.

Karlı, İbrahim H.. Vahyin Aydınlığında Yürümek. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.

Kâşânî, Abdurrezzak. Tasavvuf Sözlüğü. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Kerdiğe, Ali-Şentürk, Habil. "Psikoloji ve Din Açısından Takıntılar: 'Vesvese' Üzerine Analizler". Türk Din Psikolojisi Dergisi 2 (30 Aralık 2020), 107-134.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-. er-Risâletu'l-Kuşeyriyye. thk. Abdulhalim Mahmud-Mahmud b. Şerif. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ts.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr. Tefsîru Mukâtil b. Süleyman. thk. Abdullah Mahmud Şehâte. Beyrût: Dâru İhyâi Turâs, 1. Baskı., 2002.

Nursi, Bediüzzaman Said. Sözler. İstanbul: Söz Basın yayın, 2005.

Nursi, Bediüzzaman Said. Şualar. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2006.

Osho. Özgürlük: Kendin Olma Cesareti. ed. Amrit Sangeet. İstanbul: Ganj Kitap, 2005.

Özler, Mevlüt. "Tevhid". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 22-24. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 09 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevhid#1>

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-. Mefâtîhu'l-gayb. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 3. Baskı., 1999.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn. Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi. çev. Şefik Can. 6 Cilt. İstanbul: Ötüken, 22. Baskı., 2022.

Sayar, Kemal. Özgürlüğün Baş Dönmesi. İstanbul: Timaş Yayınları, 3. Baskı., ts.

Sinanoğlu, Mustafa. "İman". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 09 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman#1>

Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 533-536. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 09 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufur>

Sinanoğlu, Mustafa. "Şirk". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 193-198. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim 07 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirk>

Subaşı, Yakup. "Erich Fromm'un Modernite Eleştirisi". Sosyolojik Düşün 4/2 (30 Aralık 2019), 59-69.

Suveren, Yaşar. "Bilinçsiz Önyargı: Tanımı ve Önemi". Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar 14/3 (30 Eylül 2022), 414-426. <https://doi.org/10.18863/pgy.1026607>

Şeriatî, Ali. İnsanın Dört Zindanı. Ankara: Fecr, 1. Baskı., 2013.

Şeriatî, Ali. Kendini Devrimci Yetiştirmek. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr, 4. Baskı., 2012.

Şeriatî, Ali. Öze Dönüş. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr, 4. Baskı., 2013.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. Câmî'u'l-beyân 'an te'vîli Âyi'l-Kur'ân. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Terekî. 26 Cilt. Dâr Hicr li't-Tibâ'e ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, 1. Baskı., 2001.

Tarhan, Nevzat. Değerler Psikolojisi ve İnsan. İstanbul: Timaş, 11. Baskı., 2018.

Tarhan, Nevzat. Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zekâ. İstanbul: Timaş, 22. Baskı., 2018.

Tarhan, Nevzat. Toplum Psikolojisi ve Empati. İstanbul: Timaş, 10. Baskı., 2017.

Tehânevî, Muhammed b. Ali et-. Mevsû'atu keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm. çev. Abdullah el-Hâlidî. thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1. Baskı., ts.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-. Sünenu't-Tirmizî. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Mısır: Şerike Mektebe ve Matba'a Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı., 1975.

Uludağ, Süleyman. Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak. İstanbul: Dergâh, 2. Baskı., 2017.

Uludağ, Süleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2. baskı., 2012.

Ursân, Macit. Ehdâfu't-terbiyeti'l-islâmiyye. Dâru'l-Kalem: Beyrût, 1. Baskı., ts.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-. et-Tefsîru'l-besît. thk. Komisyon. 25 Cilt. İmâdetu'l-Behsi'l-'İlmî, 1. Baskı., 2009.

Vural, Faruk. "Kur'ân-ı Kerîm Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü". EKEV Akademi Dergisi 63 (31 Ağustos 2015), 69-92.

Yurtbaşı, Metin. Çağdaş Türkçe Sözlük. İstanbul: Excellence Publishing, 2013.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-. Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh. thk. Abdulcelil Abdeşelbî. 5 Cilt. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1. Baskı., 1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-. el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl. thk. el-İmâm ez-Zeyleî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 3. Baskı., 1986.